

ЛУГАНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

УДК 94 [(410):(470+571)]+94(5-1912) «1907/1922»

Ширяєв Михайло Валерійович

АНГЛО-РОСІЙСЬКЕ ПРОТИСТОЯННЯ У СЕРЕДНІЙ АЗІЇ
ТА АФГАНІСТАНІ В 1907 – 1922 рр.
07.00.02 – Всесвітня історія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник –
доктор історичних наук,
професор Бур'ян М.С.

Луганськ – 2006

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ, ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Характеристика джерел	10
1.2. Історіографія проблеми	20
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	33
РОЗДІЛ 2. ВИТОКИ АНГЛО-РОСІЙСЬКОГО СУПЕРНИЦТВА В СЕРЕДНІЙ АЗІЇ ТА АФГАНІСТАНІ	36
РОЗДІЛ 3. СЕРЕДНЯ АЗІЯ ТА АФГАНІСТАН В АНГЛО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ В 1907 – 1917 рр.	
3.1. Англо-російське „латентне” протистояння у Середній Азії та Афганістані в 1907– 1912 рр.	57
3.2. „Афганська проблема” у відносинах Великої Британії та Росії в 1913– 1917 рр.	68
РОЗДІЛ 4. АНГЛО-РАДЯНСЬКА БОРОТЬБА ЗА СЕРЕДНЮ АЗІЮ ТА АФГАНІСТАН У 1917-1922 рр.	
4.1. Англо-радянське протиборство за встановлення впливу в Середній Азії та Афганістані в 1917–1920 рр.	102
4.2. Зіткнення інтересів Великої Британії та Радянської Росії на середньоазіатському та афганському напрямках у 1920– 1922 рр.	137
ВИСНОВКИ	156
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	161–202

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. На сьогодні країни пострадянської Середньої Азії – Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменистан та Узбекистан стали – об'єктом пильної уваги з боку світового співтовариства. Пояснюється це в першу чергу тим, що події, які відбувались у цих країнах у 90-х рр. ХХ ст., безпосередньо впливали на становище системи економічної та політичної безпеки Євразійського континенту.

З розвитком процесів глобалізації до Середньої Азії, яка традиційно була ареною запеклої боротьби між Росією та Великою Британією, стали проявляти пильну увагу США, намагаючись поставити під свій контроль економічні ресурси регіону та перетворити його на власну зону домінування. Це стало очевидним після терактів 11 вересня 2001 р. у Нью-Йорку, коли міжнародна коаліція на чолі зі США та Великою Британією розпочала військову операцію проти Афганістану, що призвела не тільки до падіння режиму талібів, але й до розташування американських військових баз у Киргизькій республіці, Таджикистані та Узбекистані. Не можна не побачити, що сучасна геополітична ситуація в Середній Азії нагадує ту, що існувала в період англо-радянського протистояння у 20-х рр. ХХ ст. Уважне вивчення причин та наслідків цього конфлікту дає змогу виявити історичне коріння сучасної міжнародної ситуації та спрогнозувати подальший розвиток подій у регіоні.

Для України встановлення тісних контактів з державами Центральної Азії також має вельми важливе значення, особливо у сфері економічної безпеки. По-перше, це означало б налагодження альтернативних джерел постачання нафти й газу та

дало можливість частково позбутися економічної залежності від поставок російських енергоносіїв. По-друге, взаємовигідна співпраця з країнами Середньої Азії та Афганістаном розширила б можливості експорту на ринки цих країн українських товарів та послуг. Крім того, зберігається необхідність піклування про доволі численну українську діаспору в країнах Середньої Азії.

Значення середньоазійського регіону для України розуміли ще українські дипломати доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Зокрема виконуючий обов'язки консула Української Народної Республіки в Туркестані І.К. Оппоков наголошував у 1918 р., що „... в Туркестані більш, як де в іншому місці полягають надзвичайно значні в близькій будучності колоніальні, торговельні й промислові інтереси України”[11, арк. 72]. Також він зазначав на необхідності звернути увагу на Туркестан, “коли мається на меті вийти з під економічної кормиги Московщини в справі постачання й забезпечення людяності Української держави мануфактурою” [11, арк. 72].

Ураховуючи вищесказане, Україна зацікавлена в упровадженні щодо країн Центральної Азії зовнішньополітичного курсу, який би брав до уваги соціально-економічні та культурні особливості держав регіону. Допомогти в цьому може ретельне вивчення історії, особливо періоду кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст., коли остаточно оформились геополітичні контури регіону, які збереглися до нашого часу.

Проблема англо-російського суперництва у вітчизняній історіографії практично не досліджувалася. Серед праць, які певною мірою торкаються цієї проблеми, можна назвати роботи Ю.М. Блох, О.О. Гокова, Л.Ю. Питльованої, А.Р. Хакімової. Комплексне ж вивчення протистояння Росії та Великої Британії в

Середній Азії та Афганістані в 1907–1922 рр. не проводилось ані вітчизняними, ані зарубіжними істориками.

Отже, тема, обрана для дослідження, є актуальною.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах комплексної програми Науково-дослідного центру імені В.М. Бейліса „Схід-Захід: теорія та історія міжцивілізаційних взаємостосунків” (державна реєстрація №0103U003602). Робота відображає також один з головних напрямків діяльності кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин і пріоритетний напрямок науково-дослідної роботи Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дослідження є міжнародні відносини на Середньому Сході наприкінці XIX – у першій чверті XX ст.

Предмет дослідження – протистояння Великої Британії та Росії в Середній Азії та Афганістані в 1907–1922 рр.

Хронологічні межі охоплюють період з серпня 1907 р. до вересня 1922 р. Вибір нижньої хронологічної дати обумовлений початком переговорів між Російською та Британською імперіями з приводу укладання спільної угоди, яка отримала назву англо-російської „Конвенції у справах Персії, Афганістану та Тибету”. Саме з цього моменту форма англо-російського протистояння змінюється з відкритої на „латентну”. За верхню хронологічну межу береться 1922 р., у якому з поразкою повстання Енвера-паші англо-російське активне протиборство припиняється та переходить на якісно інший рівень, що відповідає новому статусу спірних територій, які або опинились у складі СРСР (Бухарський емірат, Хівинське ханство), або стали відкритими для міжнародної дипломатії (Афганістан).

Географічні межі регіону. Умовне поєднання Середньої Азії та Афганістану в окремий регіон у рамках дисертації пояснюється тим, що в той час вони являли собою єдиний об'єкт англо-російського протистояння. У період, який досліджується, під Середньою Азією розуміли території, що охоплювали Туркестанське генерал-губернаторство, Хівинське ханство й Бухарський емірат. У британській літературі цей регіон мав назву „Російська Центральна Азія” (Russian Central Asia). Зараз на цих теренах розташовані такі держави, як Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан, населення яких віддає перевагу терміну „Центральна Азія”. У той же час наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. під „Центральною Азією” розумівся значно ширший регіон, який включав, крім зазначених територій, ще насамперед державу Афганістан у сучасних кордонах, Південний Туркестан (північні провінції Афганістану), Східний Туркестан (Кашгарія, зараз Сіньцзян-Уйгурський автономний район Китайської Народної Республіки), Зовнішню Монголію (зараз республіка Монголія), Кашмір та Белуджистан (зараз штати Індії).

Мета дослідження – на основі аналізу документів, що містяться в державних архівах м. Києва та м. Москви і вперше вводяться до наукового обігу, друківаних джерел, тогочасної преси та мемуарної літератури, а також наукових праць вітчизняних та зарубіжних істориків дослідити форми та методи протиборства Великої Британії та Росії в Середній Азії та Афганістані в 1907–1922 рр.

Для реалізації поставленої мети окреслені такі **завдання дослідження:**

– з'ясувати витоки англо-російського суперництва в Середній Азії та Афганістані наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.;

- виділити внутрішні та зовнішні чинники впливу на розвиток англо-російських відносин у Середній Азії та Афганістані в 1907–1922 рр.;
- простежити перебіг „латентного” протиборства Великої Британії та Росії в 1907–1922 рр.;
- визначити та охарактеризувати головні етапи англо-російського протистояння в регіоні;
- розкрити вплив повстанського руху Середньої Азії на англо-російські відносин в 1918–1922 рр.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що на підставі введення до наукового обігу широкого колу раніше не використаних джерел з російських та українських архівів, а також значного числа опублікованих документів була зроблена спроба ретельно дослідити історію англо-російського протистояння в Середній Азії та Афганістані в 1907–1922 рр. Це, передусім, дало змогу:

- виявити головні етапи англо-російського протиборства в регіоні, що досліджується;
- побудувати власну концепцію розвитку англо-російських відносин у Середній Азії та Афганістані в 1907–1922 рр.;
- показати вплив регіональних чинників на суперництво Великої Британії та Росії;
- розкрити протистояння в політичній та економічній площині, яке існувало між Росією та Великою Британією в регіоні в 1907–1917 рр.;
- переглянути існуючі погляди на мету та завдання зовнішньої політики Росії та Великої Британії стосовно Середньої Азії та Афганістану в 1917–1922 рр.

Теоретико-методологічна база роботи ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, багатофакторності та системності. Для розв'язання окреслених завдань застосовано проблемно-хронологічний, наративний, структурно-діахронний, історико-системний, типологічний та порівняльний методи дослідження. За методологічну основу дисертації взято теоретичні здобутки класиків світової геополітики, зокрема А. Мехена, Х. Макіндера, К. Хаусхофера, М.Я. Данилевського, П. Савицького, а також геополітиків-практиків таких, як В.І. Ленін, Й.В. Сталін, У. Черчилль, З. Бжезинський, Г. Кіссінджер.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що її висновки можна використати дослідниками історії Великої Британії, Росії, Середньої Азії, Афганістану, а також при написанні лекцій та спецкурсів з історії міжнародних відносин у вищих навчальних закладах. Окрім цього, теоретичні висновки можуть бути корисними для організацій та установ, які підтримують відносини з країнами Середньої Азії та Афганістаном.

Апробація результатів роботи здійснювалась у ході обговорення змісту дисертації на засіданнях кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, щорічних науково-практичних конференціях ЛНПУ імені Тараса Шевченка, на засіданні відділу комплексних проблем міжнародних відносин Інституту сходознавства РАН (м. Москва, 16 листопада 2005 р.), а також на четвертій Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених „Шевченківська весна” (м. Київ, КНУ ім. Т. Шевченка, 3 березня 2006 р.), 59-й міжнародній конференції молодих вчених „Каразінські читання” (м. Харків, ХНУ ім. В. Каразіна, 14 квітня

2006 р.), всеукраїнській молодіжній науково-практичній конференції „Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин” (м. Луганськ, ЛНПУ імені Тараса Шевченка, 26–27 квітня 2006 р.).

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження було відображено в 4 публікаціях, розміщених у виданнях, ліцензованих ВАК України (без співавторства), і додатково висвітлено в 3 опублікованих тезах доповідей.

Структура роботи визначається сутністю проблеми, метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку джерел та літератури. Загальний обсяг роботи становить 202 сторінки, з них 160 – основний текст. Список джерел та літератури міститься на 42 сторінках і складає 385 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРИОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

1.1. Характеристика джерел

Історичні джерела, за якими можна досліджувати історію англо-російського протистояння в Середній Азії та Середньому Сході першої чверті ХХ ст., складаються з чисельних архівних матеріалів, офіційних та неофіційних публікацій документів, мемуарної літератури, преси тих років тощо.

Узагальнення й аналіз цих джерел, у межах теми дослідження, дає змогу намалювати більш детальну картину англо-російського протиборства в Середній Азії та Афганістані у 1907–1922 рр., розкрити головні форми й методи протистояння.

Джерельну базу дисертації складають різноманітні за характером джерела, які умовно можна поділити на п'ять груп.

До першої групи відносяться матеріали центральних державних та відомчих російських та українських архівів.

Перш за все, це фонди Архіву зовнішньої політики Російської імперії (АЗПІ) Історико-документального департаменту МЗС РФ. Багато матеріалів, які висвітлюють політику Російської імперії в Середній Азії та Афганістані, містяться у фонді №147 „Середньоазіатський стіл (1828–1917)” [1/а-ї]. На особливу увагу заслуговують документи, які торкаються періоду 1907–1917 рр. Це інструкції, доповідні записки, звіти, рапорти, міжвідомче та поточне листування МЗС Росії з власними послами, консулами, політичними агентами у Великій Британії, Персії, Британській Індії, Бухарському еміраті

(таємні телеграми, листи-відношення), дипломатичне листування між російським та британським МЗС.

Цінну інформацію містять у собі рапорти офіцерів штабу Туркестанського воєнного округу, що передавалися до Головного управління Генерального штабу. У них висвітлювалися питання відносин Туркестанського генерал-губернаторства з Афганістаном, Бухарським еміратом, Хівинським ханством. Примітно, що погляди як офіцерів, так і самих генерал-губернаторів Туркестану на політику Росії в Середній Азії та Афганістані доволі часто не збігалися з офіційною позицією російського уряду. У деяких випадках саме ця неузгодженість дій між урядом та представниками влади Туркестану викликала певну напруженість в англо-російських відносинах у регіоні [1/г-д].

Маловідомі сторінки англо-російської боротьби за вплив на Афганістан у 1907-1917 рр. відкривають документи російської імператорської політичної агенції в Бухарському еміраті та дипломатичного чиновника при туркестанському генерал-губернаторі [1/є].

Позицію Афганістану щодо Першої світової війни розкриває листування керівництва МЗС Російської імперії з консулами та послами в Лондоні, Бомбеї, Делі, Мешхеді [1/ж-і].

Переважна більшість цих документів відображає офіційну позицію російського уряду стосовно подій, що відбувалися на Середньому Сході та в Середній Азії в 1907–1917 рр. Проте в повідомленнях російських генеральних консулів у Великій Британії та Індії подається інформація, що віддзеркалювала думку офіційного Лондона.

Архів зовнішньої політики Російської Федерації Історико-документального департаменту МЗС РФ також є одним з

головних джерел інформації з історії міжнародних відносин ХХ ст. У межах теми надзвичайну цікавість становить собою фонд №04 „Секретаріат Чечеріна”, справи якого яскраво ілюструють політику Російської Радянської Соціалістичної Федеративної Республіки (РРСФР) щодо Афганістану та англо-радянське суперництво за встановлення політичного впливу над цією державою в 1919–1922 р. [2/а-є]. Серед них є документи, присвячені встановленню афгансько-радянських відносин, формуванню та діяльності постійного радянського дипломатичного представництва в Кабулі в 1920–1922 рр. [2/а-2/в] Про існування гострого англо-російського протистояння на початку 1920-х рр. свідчать повідомлення та телеграми повноважного представника Радянської Росії в Афганістані Я.З. Сурица до Народного Комісаріату іноземних справ [2/б;2/в] . Оскільки він відіграв дуже важливу роль у реалізації зовнішньої політики РРСФР на Середньому Сході та в Південній Азії, то дослідження характеру цих повідомлень дозволяє вивчити методи та форми боротьби Росії та Британії в регіоні. Вельми цікавим є особисте та службове листування наркома з іноземних справ РРСФР Г.В. Чичеріна. [2/ж]. Воно дозволяє глибше зрозуміти цілі та завдання російської зовнішньої політики стосовно Афганістану на початку 1920-х рр.

Ще одним колосальним за обсягами інформації й важливим за значенням є Державний архів Російської Федерації (ДАРФ), який містить, головним чином, документи вищих органів влади і органів державного управління Росії за 1800–2000 рр. [3/а-і]. Особисті Фонди російських дипломатів, а саме фонд №577 міністра іноземних справ у червні-листопаді 1916 р. А.А. Нератова [3/а] та фонд №627 товариша міністра іноземних

справ у 1910–1917рр. Б.В. Штюрмера [2/б] містить серед інших, особисті документи, таємне листування з російськими представниками у Британській імперії, які дають можливість простежити динаміку англо-російських відносин напередодні та під час Першої світової війни.

Не менш важлива інформація представлена у фонді №5906. „Об’єднаний комітет російських кооперативних організацій Лондона (ОКРКОЛ) 1918–1923 рр.” – громадської організації російських підприємців-емігрантів ліберального спрямування. Цей фонд являє собою досить цінне джерело інформації з англо-російських торгових зв’язків під час громадянської війни в Росії у 1917–1921 рр. Головним чином, ці матеріали представлені аналітичними статтями та оглядами західноєвропейських газет експертами ОКРКОЛу [3/д–і].

Російський державний архів літератури та мистецтва (РДАЛМ) представлений матеріалами особистого фонду №472 самарського губернатора А.Д. Свєребєєва [4/а], які розповідають про перебування англійської парламентської делегації в Росії взимку 1912 р. Про цю подію є певні дані й у фонді №1339 „Колекція документів XVII–XX ст.” [4/б]. Переважно ці документи носять констатувальний характер, що ніскільки не знижує їх цінності. Короткі біографічні відомості про членів цієї делегації, які були підготовлені спеціально для вищого керівництва Російської імперії, дуже важливі. Як з’ясувалося, значна кількість членів депутації складалася з політиків, військових та письменників, які брали безпосередню участь у впровадженні британської політики на Середньому Сході та в Східній Азії.

Фонди Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ) широко представлені офіційною та особистою документацією вищого керівництва ВПК(б)-КПРС, у тому числі папери фонду №5 „Документальні матеріали В.І. Леніна з керівництва міжнародним робітничим рухом 1917–1923 рр.” [5/а], та фонду № 670 „ Г.Я. Сокольніков (1888–1939)” [4/б– г]. У першому з них звертають на себе увагу матеріали, присвячені періоду активного співробітництва з радянським керівництвом представників індійського національно-визвольного руху. Доповідь індійського революціонера М.Н. Роя „План бойових операцій на кордонах і в Індії”, у якій він пропонує уряду Радянської Росії план ведення бойових дій проти Британської Індії за допомогою індійських повстанців, є досить характерною. Цей план не був реалізований, але він досить жваво обговорювався в політбюро РКП(б) під час загострення англо-радянської боротьби, що давало змогу британським правлячим колам використовувати на повну потужність пропагандистську доктрину „радянської загрози” Британській Індії. Погляди радикальної частини російських комуністів на форми й методи радянської політики стосовно суміжних з Середньою Азією країн репрезентує доповідь „Наші завдання в Середній Азії” повноважного представника Народного комісаріату іноземних справ у Туркестані Д. Ю. Гопнера, яка міститься у фонді №670. [5/г].

Документи фонду № 413 „Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР (1917–1942)” [6/а–г] Російського державного архіву економіки (РДАЕ) відображають картину відносин в економічній площині між РРСФР та новоствореними на уламках Бухарського емірату та Хівинського ханства Бухарською Народною

Радянською Республікою (БНРР) й Хорезмською Народною Радянською Республікою (ХНРР). Заслуговує на увагу те, що матеріали фондів РДАЕ практично не досліджувались істориками-міжнародниками, тому деякі документи, у рамках досліджуваної теми, вводяться до наукового обігу вперше. Одним з таких документів є „Коротка записка про господарчі відносини РРСФР і БНРР” [6/б] та „Доповідь про організацію митних установ у Туркестані” [6/г].

Надзвичайно багато документації про діяльність органів воєнного управління зберігається в Російському державному воєнно-історичному архіві (РДВІА). У дисертації він представлений матеріалами фонду №1396 „Туркестанський воєнний округ (1866–1919)” [7/а–в]. Доволі важливі відомості, які ілюструють історію суперництва держав Антанти та Троїстого союзу в Афганістані під час Першої світової війни, відкривають рапорти офіцера російської контррозвідки прикомандированого до Керкінської фортеці штабс-капітана Канатова [7/б]. Виключно всі вони ґрунтувались на повідомленнях агентів, завербованих ним серед місцевого населення Північного Афганістану. Ці повідомлення доволі детально висвітлюють політичне становище в Афганістані під час Першої світової війни, а саме ставлення афганського населення до міжнародних подій, антиросійську та антианглійську діяльність німецьких та турецьких агентів у державі, настрої серед найближчого оточення афганського еміра Хабібুলли-хана. Також не менш важливими є зведення відомостей Головного управління головного штабу (ГУГШ) про наміри встановити британський вплив на сході Бухарського емірату у 1908–1909 рр. [7/а]. Ця інформація заслуговує на пильну увагу у зв'язку з тим, що діяльність британської розвідки в протектораті

Російської імперії відбувалася на фоні англо-російського зближення та членстві в Антанті.

Суттєво доповнюють картину протиборства Радянської Росії й Великої Британії в Середній Азії та Афганістані деякі фонди Російського державного воєнного архіву (РДВА). Так, у фонді №125 „Управління Закаспійського фронту Туркестанської республіки (24 липня 1918–14 грудня 1919)” [8/а] містяться оригінали телеграм та повідомлень першого повноважного радянського представника в Афганістані в 1919 р. М.З. Бравіна до НКІС, у яких ідеться про перші кроки радянської дипломатії на афганському напрямку [8/а]. Про організацію та проведення військової операції проти повстання під керівництвом Енвер-паші свідчить фонд №272 „Штаб Бухарської групи військ Туркестанського фронту (березень-грудень 1922)” [8/б–г].

Також можна знайти документи з досліджуваної проблеми у фондах українських архівів. Так, у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління (ЦДАВОВУ) у фонді №3766 “Міністерство Закордонних справ Української держави м. Київ 1918 р.” [11] була виявлена доповідь виконуючого обов’язки консула Української Народної Республіки в Туркестані в 1917–1918 рр. І.К. Оппокова. Цей документ висвітлює етнографічну, географічну, економічну та соціальну специфіку регіону, а також політичну боротьбу в Туркестані в 1917–1918 рр.

У Центральному державному історичному архіві (ЦДІАК) (фонд №1111. “Товариство споживчих товариств Півдня Росії м. Харків 1912–1920 рр.”) [12] були почерпнуті відомості про стан торгівлі європейської частини Російської імперії з Туркестаном.

У цілому ж матеріали російських та українських архівів істотно доповнюють дані, що містяться у вітчизняних та

зарубіжних дослідженнях історії англо-російських відносин на Середньому Сході в першій чверті ХХ ст.

Друга група джерел складається з опублікованих офіційних документів.

У Великій Британії перша багатотомна публікація матеріалів, які висвітлювали політику Форін офісу, була розпочата у 1916 р. Це відомі „Документи з британської зовнішньої політики”[53]. У Росії ж доступ до документів полегшився у жовтні 1917 р. з приходом до влади більшовицького уряду, котрий практично одразу розпочав публікацію дипломатичних документів царського МЗС. Один з них, який становить для нас інтерес, вийшов у 1918 р. під назвою „Синя книга. Збірник таємних документів з архіву колишнього міністерства закордонних справ” [47] і був присвячений колоніальній та зовнішній політиці уряду Британської Індії.

Після розпаду СРСР з деяких фондів російських архівів були зняті грифи „Цілком таємно”, що дозволило дослідникам звернутися до публікації раніше невідомих документів з історії колоніальної політики та міжнародних відносин у Середній Азії та на Середньому Сході .

Суттєво доповнюють зазначені російські та британські джерела документи Державного департаменту США, у тому числі матеріали, присвячені діяльності американського консульства на чолі з Тредуеллом у Ташкенті в 1918 р. [54]. Не менш важливими є документи з французького архіву Service Historique de la Terre, що висвітлюють події в Середній Азії та Афганістані очима французьких військових аналітиків [8/a].

Зі спогадів учасників, причетних до політичних подій у Центральній Азії, складається третя група джерел. До неї входять

мемуари британських військових та політичних діячів, насамперед, вищих урядовців, які брали участь у формуванні зовнішньополітичного курсу Великої Британії у першій чверті ХХ ст.: Г. Асквіта, У. Черчілля, Д. Ллойд-Джорджа, Дж. Керзона, А. Гамільтона, Дж. Б'юкенена [88; 91; 71; 92; 182; 60]. Вони висвітлюють процес формування та здійснення політики З'єданого королівства стосовно Росії. У спогадах британського генерала В. Маллесона [73;95], полковників Ф. Бейлі, С. Елліса, П. Есертонна, капітана Л. Блекера [89;93;94;90] висвітлюються події, пов'язані з інтервенцією англо-індійської армії до Середньої Азії в 1918–1919 рр., безпосередніми учасниками яких вони були.

Непідробний інтерес становлять мемуари російських політиків, дипломатів, військових, які були причетні до творення та здійснення внутрішньої та зовнішньої політики Росії в період, який досліджується. Передусім це мемуари російських та радянських державних і воєнних діячів: Миколи ІІ, С.Ю. Вітте, О.П. Ізвольського, С.Д. Сазонова, С.В. Чиркіна, С.Д. Набокова, П.А. Бадмаєва, В.І. Леніна (Ульянова), Й.В. Сталіна (Джугашвілі), М.П. Павловича (Вельтмана), Ф.Ф. Раскольниковова, А.І. Денікіна, А.Є. Снесарева, Н.С. Ликошина, Г.М. Семенова, М.В. Фрунзе [67;63;64;78;85;59;70;81;87;275;76;65;66;47;305;72; 79]. Спогади таких державних та громадських діячів Середньої Азії та Афганістану, як Абдурахман-хан, С. Алім-хан, Ф. Ходжаєв, С. Айні (С.С. Муродзода), М. Тинишпаєв, М. Чокаєв (Чокай-огли, Шокай), А.З. Валідова (З.В. Тоган) [55; 57; 84; 56; 83;86; 61], дають змогу глибше зрозуміти політичні процеси, які там відбувалися наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Цікавими є

також мемуари державних діячів Німеччини, Франції та Туреччини.

У мемуарах державних діячів Німеччини, Франції, Туреччини, Італії доволі докладно описано міжнародне становище періоду, що досліджується. Перш за все це спогади російського імператора Миколи II, французького посла у Росії М. Палеолога, турецьких державних та військових діячів М. Кемаля Ататюрка, Джемалю-паші, італійського дипломата А. Морискотті. Світло на політичну боротьбу в російських правлячих колах проливає щоденник французького посла у Російській імперії М. Палеолога. Він у досить своєрідній манері оповідає про відносини між союзниками по Антанті під час Першої світової війни.

Четверта група джерел складається з періодичних видань тих років. Вони дають уявлення про світові та регіональні політичні та економічні процеси в період, який досліджується [356–385]. Окремо треба виділити газети Туркестанського генерал-губернаторства, у яких часто містилися відомості, передруковані з центральних російських та англійських газет, а також матеріали англо-індійської колоніальної преси [356;357;359;363–365;367–376].

До особливої п'ятої категорії джерел слід віднести історичні дослідження, автори яких були сучасниками подій. Це праці С. Герберта, О. Гладстерна, М. Грульова, В.О. Гурко-Кряжина, С.В. Жуковського, В. Крончера, Д.М. Логофета, Руїра, П. Сайкса [193; 200; 207; 210; 216; 247; 256; 294; 141].

Підсумковий аналіз використаних джерел свідчить про те, що найбільш цінними для дослідників є архівні матеріали, збірники документів. Мемуари ж відомих політиків та військових, історичні праці очевидців подій носять переважно суб'єктивний

характер, тому до них треба підходити критично. Загалом наявний обсяг джерел, у тому числі тих, що використовуються вперше, складають необхідні передумови для значного розширення відомостей з теми дослідження й відповідно значного індивідуального внеску дисертанта в розробку цієї проблематики.

1.2. Історіографія проблеми

Найбільша кількість робіт з англо-російського суперництва в Середній Азії та Афганістані вийшла з-під пера дослідників з Росії, СРСР, Великої Британії, пізніше до них приєдналися історики з США, Франції, Німеччини, Туреччини, Афганістану, Японії, пострадянських країн Середньої Азії та України.

Російська історіографія. В історії вивчення цієї проблеми російськими дослідниками можна виділити сім етапів. Роботи, що з'являлись у Росії до 1917 р., носили здебільшого публіцистичний та науково-популярний характер. Авторами цих праць часто були військові, політики, науковці. Так, у роботах російських генералів М. Грульова, С.В Жуковського, Д.М. Логофета, А.Є. Снесарева [207;216;256;305] розглядається історія відносин Росії з країнами Середньої Азії та Афганістаном і вплив на цей процес Великої Британії.

Другий, якісно новий етап, вивчення проблеми розпочався після приходу до влади в Росії, у жовтні 1917 р., більшовицького уряду на чолі з В.І. Леніним. Одним з перших кроків нового уряду стала публікація вищезгаданої „Синьої книги” – збірника таємних

документів з архіву МЗС Російської імперії на Середньому Сході та в Східній Азії [37]. У вступній статті цього збірника містилась відкрита критика зовнішньої та колоніальної політики Великої Британії та заклики щодо повалення британської влади в Індії [37, с. 2–27]. Подібна позиція була характерна для багатьох публіцистичних нарисів та статей, що містились у періодичних виданнях Радянської Росії.

Третій етап розвитку радянської історіографії проблеми, що охоплює 1922–1929 рр., представлений роботами учасників подій. Це праці В.А. Гурко-Кряжина, М.П. Павловича, І.М. Рейснера [210;275;287], де вони подавали цілком позитивну характеристику зовнішній політиці Радянської Росії та негативну – діям британської дипломатії. Ті проблеми, що виникали між двома державами, ставилися виключно у вину британцям. Деякі історики висловлювали думки, які іноді не збігалися з офіційною ідеологією, зокрема слід відзначити полемічну статтю М. Іомудського (Коршахан-огли), у якій він виступав з критикою національної політики як царського, так і радянського урядів [224, с. 191–203; 231, с. 13–25].

На *четвертому* етапі (1929–1953 рр.) на радянській історіографії відображаються впливи жорсткої централізації влади та культу особистості Й.В. Сталіна. У цей період виходять роботи, присвячені критиці національної політики Російської імперії щодо народів Середньої Азії. Відносини Росії з Великою Британією розглядались як боротьба двох „імперіалістичних хижаків” за сфери впливу.

Зі спалахом „холодної війни” історики стали активно обґрунтовувати політику правлячих кіл СРСР стосовно країн Сходу та національну політику в Середній Азії. У своїх ранніх

роботах А. Ніалло, Г.А. Хідоятов, Н.А. Халфін, А.Х. Бабаходжаєв [329, №1 с. 99–117; 333, с. 129–156] звинувачували Сполучені Штати Америки у „веденні агресивної хижацької політики” щодо Середньої Азії. Ці праці носять скоріше публіцистичний характер, ніж науковий.

На *п'ятому* етапі (1953–1985 рр.) виходять у світ фундаментальні дослідження з історії міжнародних відносин на Середньому Сході та в Середній Азії, які принесли світове визнання таким ученим, як А.Х. Бабаходжаєв, Г.Л. Бондаревський, О.І. Жигаліна, Х.Ш. Іноятів, С.З. Мартіросов, Л.І. Мирошников, А.М. Хейфец, Г.А. Хідоятов [159; 160; 168; 216; 221; 222; 256; 266; 337–342]. Період англо-російського суперництва у Середній Азії та Афганістані до 1907 р, – часу укладання між Росією та Великою Британією „Конвенції у справах Персії Афганістану та Тибету” – вивчався найбільш глибоко М.М. Гуревичем, О.В. Ігнатієвим, Н.С. Кітаніною, А.Ф. Остальцовою, Н.А. Халфіним [209; 220; 238; 273; 328; 330-332]. Традиційно стало вважатися, що з підписанням англо-російської угоди 1907 р. закінчується протиставлення двох держав у Середній Азії та Афганістані, після чого обидві імперії взяли курс на зближення у зв'язку з загрозою виникнення війни з Німеччиною.

У роботах М.М. Гуревича, О.В. Ігнат'єва, Л.І. Мирошнікова [209; 220; 266] лише фрагментарно згадувалося про продовження англо-російської боротьби на Середньому Сході – переважно в Персії – де ці протиріччя були очевидними.

Найбільшу увагу радянські дослідники приділяли періоду громадянської війни та іноземної інтервенції. Деяким аспектам середньосхідної та російської політики Великої Британії кінця XIX – початку XX ст. були присвячені роботи Ф.Д. Волкова,

С.В. Лаврова, О.І. Левковського, В.О. Рижикова [180; 251; 255; 296]. Особливості ведення політики радянського керівництва, щодо Середньоазіатського регіону розглядалися в працях Р.А. Абдулхаєва, Б.І. Іскандарова, Р.Т. Шамсутдинова, М. Язикової [151; 225; 346; 353].

Після проголошення в СРСР курсу на „перебудову” розпочався *шостий етап* розвитку радянської історіографії (1985–1991 рр.). Для нього було властиве пом’якшення ідеологічного тиску, що відбилось на роботах присвячених історії Середньої Азії. Зміна оцінок та переосмислення офіційної історичної концепції простежувалися в роботах Р. Абдуллаєва, П. Кіма, М. Хасанова, В. Медведєва [149; 235; 264]. Так, антирадянський басмацький рух отримав визначення національно-визвольного, а процес радянзації Туркестану, Бухарського емірату та Хівинського ханства кваліфікується вже як загарбання.

На *сьомому* етапі, що почався з розпадом СРСР та виникненням на територіях, які входили до його складу, національних історіографічних шкіл, поряд з працями, написаними в традиціях радянської школи (роботи Ю. Ганковського, В.М. Гіленсена, Р.Г. Ланди, Л.М. Харюкова) [183; 184; 194–199; 252–254; 334], з’являються фундаментальні дослідження В.С. Бойко, В.Л. Геніса, М.В. Грекова, С.Б. Паніна, О.І. Пильова, О.В. Постнікова, К.В. Симонова, Л.М. Смирнової, Ю.М. Тихонова, у яких використані розсекречені документи з російських і британських архівів [165-167; 188–192; 206; 277–278; 281; 282; 303; 304; 311]. Робота Ю.М. Тихонова „Афганська війна Третього Рейху” заслуговує на особливу увагу. Вона написана на широкому колі документів російських архівів, включаючи справи Центрального архіву Федеральної Служби Безпеки Російської

Федерації. У монографії відводиться особливе місце історії боротьби пуштунських племен проти Британської Індії та впливу „афганського фактора” на політику Англії під час Першої світової війни. Певну цінність становить дослідження В.Л. Геніса „Віце-консул Введенський” та „З Бухарою треба покінчити...”, у яких він проливає світло на раніше маловідомі сторінки російської та радянської дипломатії щодо Бухарського емірату. У монографії А.В. Постнікова „Бій на Даху Світу: політики, розвідники та географи в боротьбі за Памір у ХІХ ст.” розглядається перебіг „Великої гри” між Росією та Великою Британією протягом ХІХ ст. (до Памірського розмежування 1895 р.).

Привертає до себе увагу монографія М.В. Грекова „Російська контррозвідка в 1905–1917 рр.: шпигуноманія та реальні проблеми”, яка є майже не єдиною роботою в російській історіографії, що присвячена дослідженню діяльності російської контррозвідки напередодні Першої світової війни. В окремому підрозділі цієї роботи розглядається перебіг боротьби англійської та російської розвідок у Середній Азії в 1907–1909 рр.

В *українській історичній науці* праць, присвячених історії колоніалізму, нараховується дуже мало, хоча перші з них почали з’являтися ще на початку 20-х рр. ХХ ст. у межах радянської історіографії. Це роботи представників Всеукраїнської асоціації сходознавства: Л. Величка („Афганістан у боротьбі за визволення” – Харків, 1929), О. Гладстерна („Афганська проблема з погляду міжнародного (1839–1929 рр.)” // Східний Світ. – 1929. – №1–2), В. Крончера („Громадянська війна та басмацький рух в Туркестані” // Східний Світ. – 1930. – №10–11). Зазначимо, що певний внесок у вивчення історії Центральної Азії було зроблено

представниками української школи сходознавства Г.О. Пляшко („З історії англо-російського суперництва у Середній Азії (1856–1877). – Кіровоград, 1952.) та Г. Ратичем („Радянсько-афганські відносини 1917–1949 рр.” – Львів, 1949.).

З середини 1950-х рр. майже півстоліття роботи з означеної тематики, як нам відомо, уже не з’являлися. Певні зміни відбулися після 1991 р., коли вийшли роботи В.Ю. Ганкевича, О.О. Гокова, Н.М. Ксьондзек, Л.Ю. Питльованої, А.Р. Хакімової, що висвітлюють економічні, політичні та культурні процеси в Середній Азії та на Середньому Сході в 1900–1920-х рр. [182; 201–203; 248; 279; 325–327]. У дослідженнях О.О. Гокова розглядається вплив офіцерів Генерального штабу на зовнішню політику Росії стосовно Афганістану та Британської Індії наприкінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. А. Р. Хакімова простежує британську політику щодо Афганістану в 1920-х рр. та вплив на неї „пуштунського фактора”.

Близько до теми, що досліджується, стоять роботи з історії міжнародних відносин та колоніальної політики європейських країн наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. таких дослідників, як: Ю.М. Блох, М.С. Бур’ян, М.Є. Рожик, К.А. Русаков, С.С. Троян, В.М. Фісанов [162а;174; 295; 288; 312–315].

Історіографія країн Західної Європи та США, як і російська, є дуже чисельною. Перші роботи британських авторів з історії англо-російських відносин на Середньому Сході також, як і в Росії, належали політикам, військовим та державним діячам. Це дослідження А. Гамільтона, Дж. Сілі, Дж. Керзона, А.Р. Кохуна, Ч.М. Мак-Грегора [181; 302; 92; 103; 31]. Вони вже були розглянуті в підрозділі, присвяченому аналізу джерел. Роботи Дж. Керзона „Росія в Центральній Азії та англо-російське

питання” та Ч.М. Мак-Грегора „Оборона Індії” стали справжнім „керівництвом до дії” для кількох поколінь архітекторів зовнішньої та колоніальної політики Великої Британії. Головну мету ці представники „середньосхідного угруповання” британських правлячих кіл вбачали в розповсюдженні впливу Лондона безпосередньо до р. Амудар’ї. Професор Кембриджського університету Дж. Р. Сілі в роботі „Розширення Англії” також приділяв велику увагу питанню „російської загрози” Індії.

Серйозний поштовх до розвитку історіографія країн Західної Європи та США отримала в міжвоєнний період 1918-1939 рр. Для цього часу були характерні роботи Дж. Ллойда „Британська зовнішня політика в Азії та її ставлення до Індії” [120, с. 109–117], котрий, як і Дж. Керзон, віддзеркалював погляди „середньосхідного угруповання”, та відомого дипломата Г. Нікольсона „Керзон: останні роки, 1919–1925 рр.” [128].

Після Другої світової війни починається новий етап еволюції в межах історіографії країн Західної Європи та США. У цей час виходять ґрунтовні роботи: Л. Адамека, С. Бекера, Р. Булларда, Д. Гіларда, Х. Капура, Д. Крістьяна, Ф. Лоррімера, Д. Макензі, Б. Мільмана, Л. Морріса, Ф. Нотеджа, Е. О’Беленса, М. Олколт, Р. Пайпса, А. Парка, Х. Паксоа, Л. Пуллади, Ф. Стенвуда, У. Уолта, Л. Фішера, У. Фразера-Тайлора, А. Халіда, У. Холгуїста, П. Хопкірка, М. Яппа [96; 97; 99; 108; 115; 101; 121; 122; 123; 126; 127; 129; 130; 131; 133; 134; 135; 137; 142; 107; 115–117; 109; 110; 111; 146; 147]. У цих дослідженнях політика Радянської Росії в Центральній Азії розглядається як надто агресивна й ворожа британським інтересам. Дії англійської дипломатії, на думку цих учених, навпаки, носили виключно

оборонний характер. Привертають увагу, перш за все, фундаментальні роботи Л. Адамека, С. Бекера, П. Хопкірка. У праці американського історика Л. Адамека „Афганістан 1900–1923. Дипломатична історія” детально простежується політика британських кабінетів щодо Афганістану. Характерною рисою англо-американської історіографії є те, що зовнішня та національна політика Радянської Росії та СРСР у ній зображується як продовження курсу Російської імперії. Такий підхід є характерним і для монографії С. Бекера „Російські протекторати в Центральній Азії: Бухара та Хіва, 1865–1924”. Усі автори сходяться на думці, що форми й методи колоніальної політики в Туркестані царського та радянського урядів були багато в чому подібні. Тільки більшовики пішли ще далі, повністю ліквідувавши Хівинське ханство та Бухарський емірат у 1920–1921 рр. Особливо можна виділити дослідження „Підпалюючи Схід. Ленінські мрії про Імперію в Азії” англійського журналіста П. Хопкірка, який певний час працював у Індії та мав доступ до архівів цієї країни. У своїй роботі він використав чимало документів Індія Оффісу (India Office), котрі раніш не вводились до наукового обігу, а також широке коло мемуарів англійських урядовців та військових. На основі цих джерел він зробив висновки щодо доцільності проведення Англією експансіоністської політики в Середній Азії та Афганістані в 1918–1920 рр. Ґрунтовні статті Л. Морріса присвячені діяльності англійських таємних місій у перській провінції Хоросан та Російському Туркестані наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Великий інтерес викликають роботи американських дослідників М. Олкотт, Х. Паксоя, А. Парка у яких розглядається басмацький рух у Середній Азії. Обидва автори

приходять до висновків, що басмацтво – це була національно-визвольна війна корінного населення Туркестану, релігійного забарвлення та антиросійської спрямованості.

Зусилля німецьких (Р. Айзенара, А. Капеллера, Б. Хайта, Г. Федтке) та французьких (Ф. Ламерсьє-Келькеже) учених зосереджені переважно на дослідженні історії басмацького руху та діяльності джадидів Середньої Азії. Їх точка зору у багатьох випадках збігається з усталеною концепцією представників британської та американської історіографії. Окремо можна виділити роботи Баймірзи Хайта – випускника історичного факультету Ферганського педагогічного інституту, який під час Великої Вітчизняної війни потрапив у німецький полон та вступив до Туркестанського легіону СС. Після 1945 р. він залишився в Німеччині й присвятив своє життя науці. Переважна кількість його робіт була присвячена історії басмацького руху та радянській національній політиці в Середній Азії в 1920-х рр.

Робота А. Капеллера „Росія – багатонаціональна імперія” присвячена дослідженню формування російської державності та взаємодії росіян з корінними народами протягом кількох століть. Окремо ним розглядається національна та релігійна політика Москви та Санкт-Петербурга в Середній Азії.

У цілому підходи представників російської історіографії й історіографії Західної Європи та США до оцінки англо-російського протиборства першої чверті ХХ ст. були діаметрально протилежними. Західноєвропейські та американські вчені постійно вказували на наявність „російської”, а потім і „радянської загрози” Британській Індії. Російські, навпаки, були впевнені в існуванні серйозної небезпеки південним кордонам Росії. Проте, проаналізувавши роботи як радянських, так і

дослідників із Західної Європи та США, ми прийшли до висновку, що в них існувало різне розуміння самого поняття „російська загроза”. Якщо перші мали на увазі під цим терміном військове вторгнення в межі індійських володінь Британії, то другі, будь-який, навіть декларативний прояв ворожості з боку Росії на адресу Британської Індії розцінювали як серйозну загрозу, яка може бути, за певних обставин, виконана. Зазначимо, що ця думка була характерна для британської історіографії не тільки ХХ ст., але й другої половини ХІХ ст. Значні розбіжності існували й у трактуванні антиурядових виступів у Середній Азії. Їх характер визначався то як „контрреволюційний”, „антинародний”, „буржуазно-націоналістичний”, то як „національно-визвольний”, „повстанський”, „антиколоніальний” залежно від того, до якої історіографічної школи, а відповідно, і протиборчого табору, належав той чи інший науковець.

Чільне місце в сучасній історіографії посідають національні історичні школи країн Середньої Азії, які переважну кількість своїх робіт друкують національними мовами, якими дисертант не володіє, тому ми використовували доступні нам праці російською мовою. Їх спільною рисою є те, що проблеми англо-російських відносин у регіоні вони розглядають досить побіжно й переважно в межах „Колоніальної історії” своїх країн, яку вони ведуть з моменту входження до складу Росії й закінчуючи 1991 р., тобто з проголошенням актів про державну незалежність.

З праць **узбецької історіографії**, що безпосередньо торкаються теми дисертації, відзначимо дослідження Р. Абдуллаєва, Б.А. Коцанова, О.М. Кузьміної, Б.В. Хасанова [149;244;335;249].

У 2000 році зусиллями працівників Інституту історії Узбекистану імені Біруні була надрукована ґрунтовна монографія російською мовою „Туркестан на початку ХХ ст.: до історії національної незалежності” [317]. У ній узбецькі вчені на підставі раніше закритих фондів республіканських архівів намагаються реабілітувати дії басмацтва, для визначення якого вони вживають поняття „рух борців за незалежність” [317, с. 164], а також національних партій „Шурої Ісломія”, „Алаш Орда”, „Іттіфок”.

Роботи **казахських дослідників** історії Середньої Азії ХХ ст. торкаються передусім періоду національної Автономії Алаш-орди, діяльність якої представлена ними цілковито з позитивної точки зору. Ця проблематика порушується в роботах Б. Садикової, Р.К. Нурмагабетової [298;299;271].

Особливу цікавість викликають праці Б. Садикової, які присвячені дослідженню історичних подій, що відбулися на території Туркестану в першій чверті ХХ ст. Наукову новизну монографіям додає те, що вони забезпечені широкою джерелознавчою базою з французьких і німецьких архівів та цитатами з періодичної літератури, яку видавали туркестанські політичні діячі в еміграції. Для нас досить цінними є таємні донесення аташе французької військової місії в Персії Ж. Дюкрока з Service Historique de la Terre, що вміщені в дослідженні „Туркестанський легіон у документах”[298]. Ці матеріали дають змогу подивитись на події, які відбувалися в регіоні, очима незалежних французьких спостерігачів. У біографічному дослідженні „Мустафа Чокай” [299] докладно описана доля одного з лідерів національно-визвольного руху Середньої Азії М. Чокаєва. З 10 грудня 1917 р по 13 лютого 1918 р. він був головою Туркестанської автономії, яка ввійшла в

радянську історіографію під назвою „Кокандської автономії”, від місця оголошення. Ще одним достоїнством книги є додаток зі статтею М. Чокаєва „Рух басмачів у Туркестані”, яку він написав у еміграції в 1928 р., де подана його власна характеристика цього повстанського антибільшовицького руху Середньої Азії.

У киргизькій історіографії виділяється стаття Н. Сопуєвої [308], що присвячена огляду радянської та зарубіжної літератури політичних та соціально-економічних процесів, які відбувались у Середній Азії на початку 20-х рр. ХХ ст. Загалом вона написана в руслі радянської історичної школи.

Таджицька історіографія представлена роботами Р.М. Масова, Н.Б. Хотамова [260;343]. Так, Н.Б. Хотамов розглядає не тільки події, пов'язані з падінням емірського режиму в Бухарі, залучаючи до обігу широке коло архівних джерел але й аналізує причини, що призвели до ліквідації емірату. Праця ж Масова присвячена висвітленню радянської національної політики в Середній Азії в 1920-х рр. У своїй роботі він доходить висновку, що національна політика була спрямована на відродження тюркських етносів та обмеження прав таджицьких народів.

Через певні політичні причини **туркменська історична наука** з 1991 р. була й залишається переважно зосередженою на дослідженні історії туркменського народу до першої половини ХІХ ст. На жаль, дисертанту не вдалося виявити дослідження, яке б торкалось теми дисертації навіть побіжно.

Турецька історіографія досліджує головним чином зв'язки своєї країни з регіоном Середньої Азії. Діяльність турецького генерала Енвера-паші на чолі басмацьких загонів у фокусі уваги Ш. Їлмаза та Ш.С. Айдемїра [148; 96а;]. Особливу цінність

дослідження останнього надає те, що він був очевидцем подій, соратником Енвера й разом з ним у 1922 р. перебував у Середній Азії. Деякі аспекти боротьби Росії, Великої Британії, Китаю та Османської імперії за вплив ханств Середньої Азії, Афганістан та Кашгарію розкриває монографія М. Сарая [136].

Японські історики Х. Коматсу, І. Ямаучи присвятили праці радянському періоду історії Середньої Азії, а саме національно-визвольному та культурному рухам [119;145]. Наукову вагу дослідженню І. Ямаучі додає використання особистого листування Мустафи Кемаля Ататюрка та Енвера-паші.

Отже, аналіз джерельної бази та історіографії переконує в необхідності подальшої розробки та вивченні проблем англо-російських відносин на Середньому Сході першої чверті ХХ ст., особливо англо-російських відносин у Середній Азії та Афганістані в першій чверті ХХ ст. Залучене коло архівних, офіційних та неофіційних джерел дає можливість розкрити поставлені завдання дослідження.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Теоретико-методологічна база роботи ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, багатфакторності та системності. Для розв'язання окреслених завдань застосовано проблемно-хронологічний, наративний, структурно-діахронний,

історико-системний, типологічний та порівняльний методи дослідження. За методологічну основу дисертації взято теоретичні здобутки класиків світової геополітики, зокрема А. Мехена, Х. Макіндера, К. Хаусхофера, М.Я. Данилевського, П. Савицького, а також геополітиків-практиків, таких як В.І. Ленін, Й.В. Сталін, У. Черчилль, З. Бжезинський, Г. Кіссінджер.

Застосування в дослідженні принципів історизму, об'єктивності, багатфакторності та системності забезпечують науковий підхід при вивченні історичного процесу.

Використання проблемно-хронологічного методу розкриває причинно-наслідкові зв'язки та певні закономірності історичного розвитку. Цей метод передбачає розчленування широкої теми на низку вузьких проблем, кожна з яких розглядається в хронологічній послідовності.

Наративний метод передає історичні події в тому вигляді, у якому вони відобразилися у свідомості сучасників.

Структурно-діахронний метод забезпечує аналіз суспільно-історичного розвитку як зміни суспільних систем різних рівнів, указуючи на найважливіші характеристики історичного процесу.

Історико-системний метод дає змогу поглиблено аналізувати суспільно-історичні системи, розкриваючи внутрішні механізми їх функціонування та розвитку.

Типологічний метод дозволяє виявити загальні риси в просторових групах історичних подій та явищ, виділити однорідні стадії в просторі та часі, а також виокремити те єдине, що характерне для розмаїття тих або інших проявів одиничного.

Порівняльний метод передбачає зіставлення історичних фактів у просторі та часі, виявляючи подібності та відмінності між ними.

Для розв'язання конкретних завдань дослідження в якості його методологічної засади обрано основні теоретичні положення геополітики.

У цілому під геополітикою розуміється галузь наукового знання на стику філософії, політичної та історичної науки, теорії міжнародних відносин, що досліджує просторову, географічну зумовленість політики.

Теоретичні здобутки класиків геополітики А. Мехена, Х. Макіндера, К. Хаусхофера, М.Я. Данилевського, П. Савицького [265; 257;336;211;297] дають змогу осягнути просторові потреби та вимоги держав Західної Європи та Росії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Роботи геополітків-практиків В.І. Леніна, Й.В. Сталіна, У. Черчилля [70; 81; 91] висвітлюють головні принципи зовнішньої політики Великої Британії та Росії в першій чверті ХХ ст.

Дослідження американських геополітиків З. Бжезинського, Г. Кіссінджера, окрім інших теоретичних відомостей, містять обґрунтування американської зовнішньої політики стосовно Центральної Азії та підкреслюють значущість цього регіону у світовій політиці [162;237].

Отже, обрані методи та методологія дослідження дозволяють виконати поставлену мету та завдання дослідження.

* * *

Таким чином, аналіз джерельної бази, історіографії переконує в необхідності подальшої розробки та вивченні проблем англо-російських відносин на Середньому Сході першої чверті ХХ ст. Разом з тим наявність документальних, і перш за все архівних, матеріалів, а також обрані методологічні засади дослідження створюють об'єктивну можливість для досягнення цієї мети.

РОЗДІЛ 2

ВИТОКИ АНГЛО-РОСІЙСЬКОГО СУПЕРНИЦТВА У СЕРЕДНІЙ АЗІЇ ТА АФГАНІСТАНІ

Англо-російська боротьба за контроль над Середньою Азією та Афганістаном фактично розпочалася на початку XIX ст. та тривала у відкритій чи прихованій формі аж до середини XX ст. Виникнення конфлікту було пов'язано із зіткненням двох зустрічних потоків експансії: з півночі – російського і з півдня – британського.

На початковому етапі експансії в Азії Англія використовувала торговельні компанії. В Індії з 1600 р. це була Англійська Ост-Індська компанія, у тому ж році вона отримала Хартію на право ведення монопольної торгівлі з країнами, що розташовані на схід від мису Доброї Надії [155, с. 41]. Надалі компанія користувалась широкою підтримкою з боку держави, яка надала їй широке коло повноважень і прав, а саме: ведення монопольної торгівлі на Сході, утримання власної армії та військового флоту, оголошення війни та укладання миру в Індії. На середину XVIII ст. вона зайняла провідне становище серед інших ост-індських компаній європейських країн [155, с. 42]. Акт про управління Індії 1773 р. та його продовження в 1784 р. надав значний імпульс експансії Британії на півострові Індостан, перетворивши Ост-Індську компанію на слухняний інструмент британського уряду [334, с. 16]. Саме з цього часу її

володіння в Індії почали стрімко розширюватись за допомогою військ та флоту Її Величності.

Першою державою, яка зрозуміла, що Індійські володіння є „ахіллесовою п'ятою” Великої Британії, була Франція. Вона ж розпочала втілювати в життя під час війни з нею план військового вторгнення до Індії.

У грудні 1800 р. першим консулом Франції Наполеоном Бонапартом (1769–1821) імператору Росії Павлу I (1754–1801) був запропонований проект спільної франко-російської воєнної експедиції в Індію. Проте російський монарх вирішив самотужки таємно здійснити план „індійського походу”. У рескрипті Павла I до отамана війська Донського генерала від кавалерії В.П. Орлова (1745 – 1801) від 12 січня 1801 р. зазначалося, що „треба їх самих атакувати і там, де удар їм може бути найвідчутнішим і де менш очікують. Заклади Індії найкраще для цього” [43, с. 27]. Метою експедиції було визначено знищити англійські торгові факторії, а залежних від британців махараджів „звільнити та ласкою привести Росії в ту ж залежність, у якій вони в англійців, і торг обернути до нас” [43, с. 28]. Крім цих доручень, Павлом I на експедицію покладалось завдання завоювати Бухарський емірат, „щоб китайцям не дістався” [43, с. 29], та визволити російських полонених з Хівинського ханства [43, с. 29]. Дійсно, протягом кінця XVIII ст. – першої пол. XIX ст. над державами Середньої Азії нависала загроза вторгнення військ Цинської імперії, а російські торговці в Киргиз-Кайсацькому степу та поселенці Оренбурзької губернії зазнавали нападів озброєних загонів, яким протекціонували володарі Хіви. Тому, з одного боку, таке завдання було доволі виправданим, а з іншого – віддаючи такий

наказ, російський імператор до кінця не усвідомлював масштабів операції.

Майже за місяць В.П. Орлов відрепортував, що зі станиць виступило всього 22 507 чоловік війська [43, с. 32], але козацьким загонам не вдалося навіть досягти Середньої Азії. Після вбивства Павла I його спадкоємець Олександр I послав генералу В.П. Орлову рескрипт від 12 березня 1801 р., у якому наказував „... зі всіма козацькими полками, що слідують зараз з Вами по таємній експедиції, повернутися на Дон та розпустити їх по домівках” [43, с. 34]. Хоча „індійський похід” і не увінчався успіхом, проте він створив у майбутньому прецедент для звинувачень британцями Росії в тому, що „загроза” Британській Індії з її боку має глибоке історичне коріння. Зміна зовнішньополітичного вектора Санкт-Петербурга не вплинула на плани Наполеона, який не полишав думки здійснити воєнну експедицію в Індію. У 1807 р. він направляє військову місію на чолі з генералом Гарданом до перського шаха, головною метою якої було схилити останнього до спільного виступу проти Індії [53а, с. 52].

Розглядалося два можливих маршрути походу на Індію. Перший передбачав доставити на кораблях французький експедиційний корпус з порту Алеппо до Александретти, звідки здійснювати рух на з'єднання з перською армією та разом з нею вирушати до індійських кордонів. За другим, більш довгим варіантом, планувалось відправити французьке двадцятитисячне військо морським шляхом через мис Доброї Надії й висадити його на узбережжі Перської затоки [53а, с. 54]. Вибір маршруту залежав від тих результатів, яких досягне місія Гардана. В ідеальному варіанті він повинен був укласти військово-

політичний союз з Османською Портою та Персію, який забезпечував безперешкодне просування армії Франції до Індії територіями цих країн [53а, с. 56]. Також генерал мав вступити в переговори з маратхськими князями, щоб дізнатися, наскільки вони зможуть підтримати французьких вояків в Індії [53а, с. 56]. Офіцери місії повинні були забезпечити технічний бік майбутньої експедиції, тобто провести рекогносцію місцевості, надати допомогу при будівництві фортифікаційних споруд на індійському кордоні, розпочати реорганізацію перської армії [53а, с. 55].

Подальша війна в Європі та російська кампанія 1812 р. завадили французькому імператору здійснити цей план. Саме з початку ХІХ ст. Англія почала серйозно ставитися до дій європейських країн на Середньому Сході. Демонстрацією такого ставлення стала відправка до Афганістану в 1808 р. [281, с. 55] (за іншими даними – у 1809 р. [334, с. 20]) посольства для протидії французьким намірам на Середньому Сході на чолі з представником індійської колоніальної адміністрації М. Ельфінстоном. Але йому вдалося дійти лише до Пешавару, доставши чимало цінних відомостей [281, с. 55]. Завдяки цій подорожі були закладені міцні підвалини для подальших експедицій британських підданців у Афганістан та Середню Азію. Наступними стали У.Муркрофт та Дж. Требек, які в 1823 р. здійснили подорож через афганські володіння, дійшовши аж до Бухари, з метою дослідити шляхи можливого просування російських військ до індійських кордонів [281, с. 56]. На зворотному шляху вони загинули, встигнувши проте надіслати до Індії зібрані ними відомості переважно географічного характеру [281, с. 56].

Перша масова хвиля антиросійських виступів відбулась у Великій Британії на початку 1830-х рр. До цього часу належить формування в британській еліті двох напрямків здійснення зовнішньої та колоніальної політики: „форвардс полісі” (“Forwards policy”) та „мастерлі інактивіті” (“Masterly Inactivity”), тобто „наступальної політики” та „майстерної бездіяльності” [304, с. 19]. До першого були причетні переважно угруповання торі, а в подальшому консервативної партії, котрі вважали, що забезпечення інтересів імперії можливе тільки за умови розширення колоніальних володінь та сфер впливу. Другий же напрямок представляли вігі, які пізніше трансформувалися в ліберальну партію. На їхню думку, збільшення колоній Великої Британії можна досягти при впровадженні державою політики вільної торгівлі – „фрі треду”. Саме ці два напрямки визначали зовнішньополітичний курс Уайтхоллу стосовно Середнього Сходу, а також Середньої й Південної Азії залежно від того, яка партія знаходилася при владі. Прихильники „форвард полісі” використовували дії іншої країни на Сході (частіше Росії) як привід до розгортання власної експансії.

Завдяки зусиллям англійського письменника Дж. Р. Кіплінга ця боротьба двох імперій на мусульманському Сході отримала назву „Велика гра”.

На думку англійського дослідника П. Хопкірка, першим, хто запропонував використовувати цей термін, був британський капітан А. Коннолі [111, с. 27], однак широко став уживатися саме після виходу у світ у 1901 р. роману Дж.Р. Кіплінга „Кім”.

Серйозним приводом обвинувачення Росії в агресивних намірах стосовно загрози Індії стало виникнення „гератського питання”. У 1834 р. російський уряд допоміг посісти на іранський

престол Мохаммед-шаху, а в 1837 р. підтримав його війська, які взяли в облогу афганське місто Герат, надіславши їм своїх військових радників [43, с. 102]. Англійські інструктори, у свою чергу, узяли активну участь в обороні Герату. У підсумку Мохаммед-шах був вимушений зняти облогу та ввести свої війська [43, с. 103].

Загостренню англо-російських відносин на Сході також сприяло перебування в Кабулі російського представника поручика І.В. Віткевича (1808 – 1839), який у тому ж році вів переговори з афганським еміром Дост-Мухамед-ханом (1793–1863) про встановлення дружніх відносин між Росією та Афганістаном [43, с. 101]. Під тиском англійців він був відкликаний у Росію. Прибувши в 1839 р. до Петербурга, на нього очікував вельми холодний прийом. Міністр іноземних справ граф К.В. Нессельроде (1780–1862) взагалі відмовив прийняти поручика, наказавши передати йому, що ”поручика Віткевича він не знає, чув лише про якогось авантюриста Віткевича, який останнім часом був зайнятий різними інтригами в Кабулі та Кандагарі, не маючи на те ніяких повноважень” [305, с. 220]. Невдовзі після цього випадку він покінчив із собою [43, с. 102]. Формально його діяльність послужила приводом для генерал-губернатора Індії лорда Окланда восени 1838 р. оголосити Афганістану війну. У серпні англійськими військами та загоном противника Дост-Мухамеда Шаха-Шуджи був зайнятий Кабул [258а, Т.12, с. 763]. Останнього до того часу встигли оголосити новим еміром.

У відповідь російський імператор дав дозвіл оренбурзькому генерал-губернатору В.О. Перовському (1795–1857) на воєнну експедицію проти Хівинського ханства. Метою походу було

визволити російських полонених та не заважати караванній торгівлі, яку вела Росія через Середню Азію [334, с. 25]. У листопаді 1839 р. експедиційний загін Перовського чисельністю в 5 тис. чол. (за іншими даними – 4 тис. чол. [234, с. 240]) виступив з Оренбурга. Унаслідок недостатньої підготовленості експедиції та важких погодних умов вона під час переходу, втративши половину складу, вимушена була повернутися назад, так і не досягнувши Хіви [258а, Т.12., с. 764]. Проте така демонстрація сили подіяла на хівинського хана, і він погодився видати російських полонених та відправив посольство до Петербурга [258а, Т.12., с. 616]. Як не дивно, але ця подія сталася при посередництві англійського представника Р. Шекспіра, який перебував при дворі хівинського хана з травня по вересень 1840 р. За його допомогою була укладена російсько-хівинська угода, що передбачала видачу п'яти сотень російських полонених та виведення військ Перовського в межі Росії [53а, с. 95]. Користь для Великої Британії в цьому випадку полягала в тому, щоб позбавити російську сторону одного з головних приводів експансії проти Хіви, себто визволення полонених [53а, с. 95]. Проте цей успіх був нетривалим.

Виконавши свою справу, Р. Шекспір вирушив до Лондона через Росію. У Петербурзі він був прийнятий особисто імператором Миколою I (1796–1855), від якого отримав публічну подяку за сприяння звільненню російських полонених [53, с. 135]. Однак у цілому після місії Шекспіра напади на російських підданців продовжувались. Доля інших британських посланців Ч. Стюддарта та А. Коннолі, які в тому ж році перебували в Бухарському еміраті, склалась дуже трагічно. Вони відразу були

вороже прийняті еміром Насруллою-ханом – обвинувачені в шпигунстві, арештовані та в 1842 р. страчені [281, с. 60].

Одночасно з просуванням Росії в Середній Азії Велика Британія продовжувала війну з Афганістаном. У 1840 р. британці отримали поразку від Дост-Мухамед біля перевалу Первандара [305, с. 223]. Після битви він особисто прийшов у англійський табір, але був підступно взятий у полон та відправлений у Індію. На наступний рік країну охопило велике повстання. Експедиційний корпус був повністю знищений, хоча за нього англійці помстилися, розбивши афганців у Хурд-Кабула, проте в 1842 р. новий генерал-губернатор Індії лорд Еленборо прийняв рішення залишити Афганістан та повернути на батьківщину Дост-Мухамеда [281, с. 58].

Фактичний програш у англо-афганській війні, у якій британці втратили 30 тис. чол. [305, с. 222], був частково компенсований у 1843 р анексією індійського князівства Сінд.

Щоб запобігти подальшому загостренню відносин, російський імператор вирішує піти на поділ сфер впливу в Центральній Азії. Під часу візиту Миколи I до англійської королеви Вікторії у 1844 р. міністр іноземних справ Росії граф К.В. Нессельроде провів переговори з прем'єр-міністром Великої Британії Р. Пілем. У результаті була досягнута „джентльменська угода” про те, що Афганістан та ханства на північ від Амудар'ї являють собою нейтральний пояс між британськими та російськими сферами активного колоніального проникнення. Ця домовленість не стала на заваді подальшого розширення територій імперій з обох боків умовного „буферного поясу”. У тому ж році до Росія приєднала до себе казахську державу Старший Жуз (Велика Орда) [92, с. 423]. У подальшому вона

почала укріплюватися на захоплених територіях, розгорнувши будівництво прикордонних фортів. На узбережжі Аральського моря в 1848 р. була заснована фортеця Аральськ та закладена військова флотилія [92, с. 424].

У цей час (1846–49 рр.) британськими військами були завойовані князівства Пенджаб та Пешавар разом з деякими афганськими територіями, остаточно підкоривши країни Індостану. Саме з цього періоду Індію почали називати „перлиною британської корони” [334, с. 26].

Росія також продовжувала поступове просування на південь. Улітку 1853 р. російська армія оволоділа кокандською фортецею Ак-Мечеть, яка була перейменована у форт Перовський [236, с. 252].

Усі ці події 1840-х – початку 1850-х відбувались на фоні витискання Росії з ринків Близького Сходу Великою Британією й Францією та намаганнями Петербурга посилити свій вплив у басейні Чорного моря та на Балканах, що спричинило виникнення Кримської війни 1853–1856 рр., яка скінчилася для Росії поразкою. Саме до цього періоду відносяться плани військової експедиції в Індію реваншистсько налаштованих вищих російських офіцерів. Цю позицію поділяли такі відомі військові діячі, як князь О.І. Баратинський (1815–1878), генерал-ад’ютант, військовий міністр М.О.Сухозанет (1794–1871), генерал-майор Генерального штаба Є.І. Чиріков (1805–1862). У своїх доповідях вони обґрунтовували необхідність та можливість при відповідних заходах такої експедиції. Їм протистояла помірковано налаштована течія, що була переконана в недоцільності військового походу на Індію, яскравим виразником поглядів якої був міністр іноземних справ князь О.М. Горчаков (1798–1883). У

листі до М.О. Сухожанета він наголошував, що ймовірна війна з Англією спровокована можливим походом на Індію, буде для Росії катастрофою [43, с. 94]. Сам Олександр II зі співчуттям ставився до цієї ідеї, але вбачав її реалізацію за умови захоплення англійськими військами Герату та їх появи на південно-східному узбережжі Каспійського моря [43, с. 87]. Усе ж таки внутрішні та зовнішні чинники змусили російські правлячі кола відмовитися від реалізації плану та зосередитися на укріпленні та розширенні володінь на Середньому Сході й, у першу чергу, у Середній Азії.

У 1858 р. у Туркестан відправляються три місії для вивчення можливостей політичного та економічного впливу Росії на регіон. [236, с. 258]. Наукова місія під керівництвом ученого-сходознавця М.В. Ханикова вирушила у Південний Туркестан (східні провінції Ірану та північні Афганістану), до Бухари й Хіви – дипломатичне посольство полковника М.П. Ігнат'єва, у Східний Туркестан – місія поручика Ч. Валіханова [92, с. 424]. Час, завдання й місця діяльності російських представників були обрані не випадково, саме в 1857–59 рр. Індію охопило Сипайське повстання спрямоване на повалення влади англійців, тому Петербург розглядав дії своїх посланців як „заходи дипломатичного протиборства” проти впливу Англії на Середньому Сході [236, с. 258]. Відомості політичного, економічного, географічного, військового та етнографічного характеру, які здобули місії, дали змогу російським стратегам ретельно скласти плани підкорення Середньої Азії.

Російській експансії також сприяло політичне становище, що склалося на початку 1860-х рр. у регіоні. Угорський мандрівник А. Вамбері, який у 1863 р. побував там під виглядом дервіша, був переконаний, „що у випадку, якщо Росія для

виконання своїх планів увійде в Середню Азію, три ханства не тільки не підтримають один одного, але своїми розбратом вкладуть у руки загального ворога найкращу зброю" [62, с. 298]. Подальші події засвідчили правоту твердження Вамбері. Першою державою, яка зазнала агресії Росії, стало Кокандське ханство. У червні 1864 р. російські війська полковника М.Г. Черняєва оволоділи кокандською фортецею Ауліє-Ата [236, с. 273]. У тому ж місяці загин М.А. Верьовкіна ввійшов у м. Туркестан [236, с. 273]. У вересні пав Чимкент [236, с. 274]. Не дочекавшись указівок з Петербурга, М.Г. Черняєв наприкінці вересня 1864 р. продовжив наступ на Ташкент, але перший штурм міста скінчився невдало [236, с. 273]. Наступна спроба взяти місто була здійснена російським генералом без відома уряду в червні 1865 р. та увінчалась успіхом [236, с.276]. Через рік урядовим наказом Ташкент був приєднаний до складу Росії, а в 1867 р. став столицею заново утвореного Туркестанського генерал-губернаторства на чолі з К.П. Кауфманом [236, с. 278–279].

У березні 1868 р. між ним і кокандським ханом Худояром була підписана угода, що ставило Коканд під фактичний контроль Росії [236, с. 280]. Одразу ж Росія спробувала нав'язати нерівноправну угоду бухарському еміру Музаффару, яку він відхилив і розпочав війну. Зазнавши поразки на р. Зеравшан, емір погодився підписати раніше відхилену ним угоду [236, с. 281]. Наступним кроком щодо утвердження російського панування в Середній Азії став урядовий наказ від 22 квітня 1868 р. про заборону вільного ввезення в Російський Туркестан англійських товарів з Індії [280, с. 119]. Щоб загальмувати розширення російських володінь до Індії, у 1869 р. за ініціативою англійської сторони в Санкт-Петербурзі розпочалися переговори про

розмежування сфер впливу в Середній Азії. Результатом стало визнання Середньої Азії зоною російського, а Афганістан – англійського домінування.

Надалі Росія впродовж трьох наступних років заволоділа Красноводською затокою.

1873 р. став роком підкорення останніх незалежних держав Середньої Азії Російською імперією – Бухарського емірату та Хівинського ханства. 29 травня, виконуючи наказ російського імператора, К.П. Кауфман штурмом оволодів Хівною та примусив Сеїд-Мухамед-Рахім-Богадур-хана визнати протекцію Росії. 12 серпня була підписана угода, за якою Хівинське ханство ставало російським протекторатом, відмовляючись від ведення самостійної зовнішньої політики, частини власних земель на правому березі Амудар'ї та надаючи право вільної торгівлі російським купцям на своїй території [45, с. 130–131]. 28 вересня майже аналогічну за змістом угоду К.П. Кауфман примусив підписати бухарського еміра Сеїд-Музафара. На цей раз, дивлячись на успішне просування Росії, лондонський комітет виступив ініціатором ведення поговорів з Петербургом про розмежування сфер впливу, що було закріплено в англо-російських домовленостях 1873 р. “Про північний кордон Афганістану”, які зафіксували належність Південного Туркестану та Бадахшану до Афганістану.

У 1876 р. було анексоване Кокандське ханство. Завдяки таким територіальним придбанням у Середній Азії Росія дуже щільно наблизилась до англійських колоніальних володінь в Індії. Вхідження регіону у сферу впливу Росії супроводжувалось, з її боку, поступовим витисненням з нього англійського торговельного капіталу. Про необхідність таких заходів у 1871 р.

писала російська газета, яка представляла інтереси російських купців, – „Туркестанські відомості”: „Зростанню нашої торгівлі в Середній Азії заважає грізний суперник, який насувається з півдня, який своєю грандіозною промисловістю та заповзятливістю намагається придушити наше торговельне значення в Середній Азії. Цей факт незаперечний ... один поверхневий погляд на базари Ташкента, Ходжена й Самарканда достатньо для того, щоб переконатися в труднощах конкурувати росіянам з англійцями з деяких предметів” [Цит. за: 280, с. 116]. Це розуміла й російська влада, яка почала впроваджувати серію заходів з витиснення англійців з російського ринку в Середній Азії.

Ще одним серйозним ударом по британських інтересах у Туркестані став наказ російського уряду 1876 р., за яким вводилося мито на імпорт чаю до Середньої Азії [280, с. 128]. Через що англійські торговці втратили монополію на ввезення цього продукту до Туркестану. Фактично завдяки такій політиці російського уряду на початок 1880-х рр. англійці були повністю витиснені з середньоазіатських ринків.

Такі дії росіян на фоні перетворення Середньої Азії у свою колонію давали змогу англійцям говорити про реальність “російської загрози” “перлині англійської корони” – Британський Індії. Практично всі дії Великобританії в Середньосхідній політиці були продиктовані забезпеченням безпеки Індії від можливого вторгнення російських військ.

У 1878 р. під час проведення Берлінського конгресу Росія в якості засобу тиску на Велику Британію споряджає до Кабула місію генерал-майора М.Г. Столетова. Перебування в столиці Афганістану російського вищого офіцера розв’язала руки

англійцям, які розпочали другу англо-афганську війну 1878–1882 рр.

На противагу посиленню впливу Лондона була здійснена експедиція в 1880–1881 рр. під керівництвом М.Д. Скобелева з підкорення Ахал-текінського оазису, яка закінчилась його приєднанням до Росії. У 1884 р. завдяки зусиллям генерала О.В. Комарова до складу Росії був приєднаний Мервський оазис, через що імперії практично опинились на межі військового конфлікту.

Головні мотиви просування Росії дуже близько до кордонів Британської Індії чітко уявляли собі британські стратеги, не виключаючи можливості збройного зіткнення. Це яскраво ілюструє книга генерала Ч. Мак-Грегора „Оборона Індії”, що вийшла друком у 1884 р. у Сімлі (Індія) і в тому ж році була перекладена російською. У ній автор докладно описує відповідні дії британських збройних сил на випадок російського вторгнення до Індії.

Розуміючи справжні прагнення російських правлячих кіл наблизитися до індійських кордонів, Мак-Грегор зазначав: „Одна з головних причин бажання Росії зайняти загрозливе становище щодо Індії криється в її прагненні сковувати протидію Англії російським задумам на Босфорі” [31, с. 148–149]. Проте британський генерал був упевнений, що Велика Британія вже „... знаходиться за намірами та цілями майже у війні з Росією”, а ведення справжньої війни лише питання часу: „Навіть якщо Росія отримає Константинополь з нашої санкції, то вона не зупиниться у своїх видах на Індію” [31, с. 150]. На той час Мак-Грегор був близький до істини. За рік виникла Пенденська криза 1885 р. Використовуючи той факт, що в ході англо-російських

переговорів 1869–1872 рр. не була офіційно встановлена лінія кордону, афганські війська були стягнуті в район Кушки, де зіткнулись із загоном генерала О.В. Комарова. У результаті інциденту афганські частини були відкинуті до Герата [334, с. 47].

Зазначаємо, що з російського боку плани вторгнення до Індії використовувались, головним чином, у якості інструменту політичного впливу на Англію та підтримувались переважно радикально налаштованою частиною російського генералітету. Такі генерали, як О.І. Баратинський, М.Д. Скобелев, С.О. Хрульов пропонували програми військово-політичного характеру з витиснення англійців із Середнього Сходу та Індії. Одним з них був проект „індійського походу” російської армії, розроблений генералом М.Д. Скобелевим. Можливість такого походу продемонструвала військова експедиція капітана М.Є. Іонова, яка в липні-серпні 1890 р., перейшовши Памір, пройшла індійськими схилами Гіндукушу біля ста верст і повернула назад [239, с. 71]. Ця подія стала зайвим свідченням, що з технічної точки зору вторгнення російської армії до Індії цілковито реально. Не відкидали такого розвитку подій і англійські політики та генерали, які ще з кінця 1860-х рр. стали ініціювати початок переговорного процесу щодо англо-російських кордонів на Середньому Сході.

Щоб заручитися підтримкою Абдурахман-хана, 19 вересня до Кабула вирушила місія на чолі з секретарем з іноземних справ індійського уряду сером Г. Мортімером Дюрандом. 12 листопада буду підписано угоду Дюранда. В обмін на обіцяння британців сприяти розширенню території Афганістану на північ, а також військовій допомозі в разі виникнення війни з Росією Абдурахман погодився віддати частину земель, населених племенами східних

пуштунів (вазирами, махмудами, ахрідіями), під юрисдикцію Делі. Такий новий кордон між Британською Індією та Афганістаном отримав назву „лінії Дюранда”.

Памірське розмежування 1895 р. остаточно закріпило геополітичний баланс на Середньому Сході. Згідно з протоколом 1895 р. ріка Пяндж оголошувалась кордоном між Росією та Афганістаном; частина Дарваза, розташована на лівому березі Пянджу, і частина Вахана, який знаходився вище впадіння ріки в Памірські гори, були приєднані до Афганістану. Рушан, Шугнан і частина Вахана відійшли до Бухарського емірату. Східний Памір, частина Рушана були включені до Ферганської області Туркестанського генерал-губернаторства. Тим самим штучно утворений виступ на крайньому північному сході афганської території відділяв володіння Росії на Памірі від північно-західного кордону Британської Індії та перепиняв росіянам доступ до Гіндукушу [334, с. 62].

Проте період затишшя тривав недовго. Підозріле до росіян ставлення англійців посилювалось у 1900 р., коли англійському уряду був переданий меморандум, у якому Росія оголошувала про наміри вступити в безпосередні зносини з Афганістаном у неполітичних питаннях прикордонного значення. На думку міністра іноземних справ Росії О.П. Ізвольського: ”За своїм змістом цей меморандум включав у себе лише ті побажання, які знаходяться зараз у англійських пропозиціях, що обговорюються (попередні консультації щодо підписання англо-російської угоди 1907 – *М.Ш.*), але тогочасні обставини змусили Англію дивитися на цей меморандум як на загрозу, за якою повинні відбутися більш серйозні дії. Вірогідно, що під враженням цієї загрози і з метою забезпечити хоч би там що азійські володіння Англія за

два роки уклала союз з Японією, який ішов у розріз з традиціями англійської політики та був спрямований проти Росії” [1/ж, арк. 18]. Під час російсько-японської війни Велика Британія відкрито виступала на боці японців, надаючи їм серйозну допомогу. Після поразки, виснажена війною та революцією 1905–1907 рр., Російська імперія потребувала перепочинку і заради цього могла піти на певні зовнішньополітичні поступки. Такою можливістю вирішили скористатися ліберальний кабінет Г. Кемпбелл-Банермана (1836–1908), виступивши з ініціативою про переговори щодо укладання можливої угоди.

Британський посол у Санкт-Петербурзі А. Нікольсон 18 березня 1907 р. вручив О.П. Ізвольському пам’ятну записку з викладенням умов, на яких уряд Великої Британії бажав би вступити з нами в переговори з огляду на укладання угоди стосовно Афганістану [7а, арк. 33].

В особистій розмові з російським послом у Лондоні графом А.К. Бенкендорфом 23 березня 1907 р. голова Форін офісу Е. Грей дав зрозуміти, що переговори стосовно англо-російської конвенції зможуть пройти успішно, якщо Росія не буде вимагати від Британії зобов’язань, які б паралізували Англію стосовно Афганістану. Грей наголосив, що „ Ми (британський уряд – *М.Ш.*) не можемо відмовитися від усілякого засобу впливу на них (Афганістан – *М.Ш.*)” [1/ж , арк. 6–7].

На спеціальній урядовій нараді, присвяченій афганському питанню, 14 квітня 1907 р. міністр МЗС О.П. Ізвольський підкреслив важливість зближення з Англією, пояснюючи тим, що укладання угоди є на цей момент ледве не найнагальнішою потребою у сфері російської зовнішньої політики [1/ж, арк. 4]. Міністр фінансів В.М. Коковцев узагалі пішов далі попереднього

доповідача та висловив думку, „... що важливість угоди з Англією до того велика, що для її досягнення можна б було поступитися стратегічними міркуваннями, які, можливо, пов'язані з афганським питанням, але за умови, що Британія надасть обіцянки про свою відмову від окупації Афганістану” [1/ж, арк. 14].

Воєнний міністр Ф.Ф. Паліцин, у цілому погодившись з виступаючими, лише відзначив, що треба відокремити питання афганське від питання памирського, зберігши на Памирах status quo – „Зі стратегічної точки зору вирішальне значення для нас має не Афганістан, а Сеїстан (Історична область, яка зараз входить до складу Ірану й Афганістану – *М.Ш.*) Тому все, що ми змогли б вимагати від Англії, полягає в її відмові від уживання в Північному Афганістані заходів військового характеру. Таке запевнення Англії, яке буде включено до остаточного тексту угоди, було б повною мірою достатнім, що забезпечувало б наш середньоазіатський кордон” [1/ж, арк. 16]. Разом з тим воєнний міністр звернув увагу на подвійність політики Великої Британії стосовно Росії: „Якщо міністерство іноземних справ очевидно щиро прагне до угоди з нами, продовжував він, то, на жаль заходи воєнної оборони, які вживає лорд Кітченер (у 1902–1909 рр. – головнокомандувач англо-індійською армією – *М.Ш.*) із суворою систематичністю має відвертий агресивний характер, з чим ми не можемо не рахуватися” [1/ж, арк. 16]. На що О.П. Ізвольський зауважив, „що оборона Індії зовсім не скерована виключно проти Росії, а має на увазі також Афганістан” [1/ж, арк. 17]. На тому, що Росія повинна досягти для себе максимальної компенсації від Англії при укладанні конвенції, наголошував член ради державної оборони, генерал-лейтенант А.П. Протопопов, на думку якого

такими можна вважати „гарантію Британією status quo на всьому російському азійському кордоні, а також рішення на користь Росії в питанні про протоки (Босфор та Дарданелли – *М.Ш*)” [1/ж, арк. 17].

Вінцем цих англо-російських переговорів стало підписання в серпні 1907 р., „Конвенції у справах Персії, Афганістану та Тибету”. Згідно з нею Велика Британія брала на себе зобов’язання не проводити ніяких змін у політичному становищі Афганістану, які змогли б загрожувати Росії. Остання зобов’язувалася вважати його поза сферою свого впливу та вести політичні зносини з цією країною лише при посередництві британського уряду [334, с. 68].

І хоча конвенція 1907 р. мала прихильників та противників, як з російської, так і з англійської сторони, суперечки щодо внесення змін до неї тривали. На наш погляд, саме вона ознаменувала собою кінець відкритого протистояння між Російською та Британською імперіями в Центральній Азії в другій половині ХІХ ст. – початку ХХ ст. Однак протиріччя, які існували між імперіями, не зникли, а перейшли в інший „латентний” стан.

З цього приводу доречно буде навести міркування російського дипломата кінця ХІХ ст. Ф. Мартенса: „Насамперед треба, щоб обидві держави переконались у тій безумовній і незаперечливій істині, що боротьба між ними в Азії буде як наслідок початком кінця їхнього панування в цій частині світу. День, коли Росія переможе Англію в Середній Азії, буде передоднем падіння її влади в цих землях. У той день, коли Англія одержить рішучу перемогу над Росією, британська Індія буде на півдорозі до свого визволення з-під англійського гніту” [200, с. 50].

На наш погляд, „російська загроза” Британській Індії існувала, інша справа в тому, що російський імператор та уряд, за відсутності сприятливих умов, не наважувалися привести її в дію.

* * *

Отже, англо-російське протистояння в Середній Азії та Афганістані мало глибоке історичне коріння, яке брало свій початок ще на початку XIX ст. Протягом XIX ст. з розширенням російських володінь у Середній Азії, а британських – на півночі Індії спричиняло до ескалації напруженості між двома імперіями. Росія прагнула використовувати ймовірну загрозу військового вторгнення до Індії як засіб тиску на Британію. Розуміючи це, Уайтхолл намагався відгородитися від російських територій буфером з лояльних до нього держав і ворожих чи нейтральних до Росії. Поступове просування царських військ до кордонів Афганістану та Індії викликало велике незадоволення британських правлячих кіл, які намагалися шляхом встановлення контролю над Афганістаном та Памірськими князівствами зупинити їх. Такі спроби спричинили до двох англо-афганських воєн, котрі трохи покращили становище Британії в регіоні. Проте вірогідність війни з Росією британськими стратегами не відкидалась. Афганське (1885 р.) та Памірське (1895 р.) розмежування не заспокоїли їх занепокоєння. Їм потрібна була серйозна угода, що фіксувала б статус-кво на Середньому Сході та сковувала б дії росіян у Азії. Така нагода сталась після програшу останніх у російсько-японській війні 1904–1905 рр. та революції 1905–1907 рр. Тоді послаблена Росія вимушена була поступитися деякими своїми інтересами в Афганістані й Персії та піти на укладання англо-

російської угоди 1907 р. Фактично ця угода закріплювала собою статус-кво – те, чого домагався британський уряд.

РОЗДІЛ 3

СЕРЕДНЯ АЗІЯ ТА АФГАНІСТАН В АНГЛО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У 1907 – 1917 рр.

3.1. Англо-російське латентне протистояння в Середній Азії та Афганістані у 1907–1912 рр.

Підписання „Конвенції у справах Персії, Афганістану та Тибету” було зустрінуте вельми не однозначно як у британських, так і російських правлячих колах. Британська громадськість з нетерпінням очікувала на зауваження відомого представника „форвард полісі”, консерватора лорда Керзона, які він дав 2 жовтня 1907р. Англо-російську угоду Дж. Керзон у досить іронічному тоні прокоментував у промові в Оксфордському університеті та визнав за таку, яка не відповідає інтересам Великої Британії. Особливого резонансу ці коментарі в британському суспільстві не викликали, що засвідчило про поступову втрату колишнім віце-королем Індії минулого значення та популярності [1/ж, арк. 322–323].

У телеграмі начальника генерального штаба Ф.Ф. Паліцина від 9 листопада 1907 р. до Міністра іноземних справ О.П. Ізвольського містилися відомості про погляди Віце-короля Індії на англо-російську угоду 1907 р. Зокрема він зазначав, що „Лорд Г.Дж. Мінто з самого початку не співчував укладанню договору Росією стосовно середньоазіатських питань, які стояли на порядку денному, оскільки він сумнівався в користі такого з огляду на політично малозабезпечену та невідому майбутність

Росії. Віце-король вельми не задоволений захистом британських інтересів під час переговорів, вів з цього приводу безперервну боротьбу з лондонським кабінетом і не співчуває їх кінцевому результату” [1/ж, арк. 325]. Також лорд Г. Мінто визнавав великою політичною помилкою нехтування афганського еміра під час переговорів і передбачав виникнення певної напруженості в англо-афганських відносинах.

Підбиваючи підсумок Ф.Ф. Паліцин зазначав, що „На думку лорда Мінто, договір зобов’язаний своїм існуванням лише пихатості теперішнього ліберального уряду Англії [1/ж, арк. 325].

Серед росіян також не було єдності в доцільності підписаної угоди. Одним з виразників таких настроїв був підполковник російського генерального штабу А.Є. Снесарев, котрий дуже критично ставився до цієї конвенції. У своїй доповіді на загальному зібранні членів Товариства ревнителів військових знань 28 січня 1908 р. він наголосив на тому, що „... в цій угоді з Англією Росія надовго відмовляється від одного зі своїх великих історичних завдань” [46, с. 27].

За даними А.К. Бенкендорфа, які він направив 23 березня 1908 таємним листом до міністра іноземних справ, „згоду еміра афганського на умови англо-російської конвенції 1907р. ще не отримано. За поясненням сера Едуарда Грея, емір уже давно доведений до відома про зміст згаданої конвенції 1907 р., та в Індійського уряду є підстави припускати, що Його Величність ставиться взагалі співчутливо, тому можливо очікувати від нього у найближчий час схвальної відповіді” [1/ж, арк. 334].

Однак бурхлива негативна реакція афганського уряду стала невтішним сюрпризом для офіційного Лондона та Санкт-Петербурга. З приводу такої реакції афганців свої міркування

висловив чиновник при Туркестанському Генерал-губернаторі: „...переклад європейського дипломатичного документа східними мовами завжди викликає масу труднощів при найсумліннішому ставленні до нього з боку перекладачів, відсутність відповідних термінів та квітчастість стилю, яким відрізняються східні говірки, робить те, що має назву „сфери впливу”, практично неминуче перетворюється в поняття „повного володарювання” [1/ж, арк. 336].

Виразник торговельно-промислових кіл Середньої Азії газета „Туркестан” не приховувала своїх скептичних поглядів на англо-російське зближення. У січні 1908 р. вона писала: „Ті самі Англія і Америка (США – *М.Ш.*), на постійний доброті котрих ми легко будемо подумки наш фабричний добробут, під час останньої японської війни (російсько-японська війна 1904–1905 рр. – *М.Ш.*) щиро та відверто вітали успіхи нашого противника та користувались можливим випадком для створення труднощів Росії, і звичайно немає ніяких сумнівів у тому, що коли вони вважатимуть це за необхідне і своєчасне, не задумуючись лишити нас сировини, що обумовлює життя мільйонів робочих рук, які прив’язані до наших мануфактурних фабрик” [370, №27, с. 1].

Газети Британської Індії, передусім консервативного спрямування, також не висловлювали захоплення з приводу укладеної конвенції. Найбільше на поприщі критики британського уряду відзначилась „Таймс оф Індія”, що виражала інтереси певних кіл колоніальної адміністрації, близьких до лорда Керзона.

У таємній інструкції МЗС російському Генеральному консулу в Індії зазначалося: „Не дивлячись на угоду, що відбулась у 1907 р. між нами й Англією, в Індії насамперед не можуть

цілком відмовитися від недовіри до російської політики в Середній Азії, а також до діяльності Російського Представника в Індії” [47, с. 12].

Доказом того, що Уайтхолл не відкидав можливостей конфронтації з Росією в Азії, стало продовження відвідування британськими офіцерами російського Туркестану. Такі подорожі часто носили розвідувальний характер і тому не залишались без уваги військової контррозвідки Росії, яка рекомендувала заборонити в'їзд у азійські володіння іноземним військовим. У відношенні Головного штабу 8 лютого 1908 р. наголошувалося: „Відмова Міллеру та Уайтекеру була заснована на тому, що поїздка їх з метою полювання в настільки віддалені від Англії й при тому прикордонні райони Туркестану, за узгодженими маршрутами, надавала підставу підозрювати справжню мету подорожі, а саме дослідження (розвідка – *М.Ш.*) під приводом полювання прикордонної смуги та найважливіших операційних напрямків з Туркестану та Сибіру в бік Китаю, значення яких значно зросло після російсько-японської війни. В інтересах держави важливо, щоб прикордонні райони, у яких можливі оборонні з нашого боку операції, не досліджувалися б, оскільки є можливість цьому перешкоджати воєнними представниками нації союзної нашому можливого супротивнику. З цього погляду задоволення клопотання панів Міллера, Уайтекера, Вуда було б не бажаним” [1/д, арк. 4]. Однак начальник Головного штабу все ж таки вимушений був піддатися тиску МЗС і дати дозвіл на допущення британських офіцерів у російські середньоазіатські володіння” [1/д, арк. 5].

Крім діяльності розвідників, Велика Британія намагалася проводити економічну експансію в Середній Азії. Про заходи

боротьби з нею свідчило листування між Міністерством торгівлі та туркестанським Генерал-губернаторством. У телеграмі міністра торгівлі до Туркестанського генерал-губернатора від 31 січня 1908 р. зазначено: „Височайшим затвердженням 28 лютого 1907 р. положенням Ради Міністрів дозволено англійському „Кавказькому товариству з обмеженою відповідальністю з видобування та обробки солодкого коріння (локриці)” відкрити дії в Росії. Зараз повірений у справах названого товариства звернувся до Міністерства торгівлі і промисловості з клопотанням про дозвіл цьому товариству придбати в Новому Чарджуї в Бухарському ханстві (еміраті – *М.Ш.*) будинок з усіма при них службами та насадженнями” [1/є, арк. 6]. На цей запит надійшла негайна відповідь Генерал-губернатора, у якій повідомлялось, що „... в поселеннях Бухарського ханства придбання нерухомості дозволено лише росіянам та бухарцям. Не можу погодитися з наданням цього права англійському „Кавказькому товариству з видобування й обробки локриці” [1/є, арк. 10]. На такий ж запит до міністра іноземних справ відповідь цілком збігалася з рішенням генерал-губернатора [1/є, арк. 10].

Існування спільних суперників у Європі в особі Троїстого союзу змушували Британію та Росію йти на зближення з деяких питань та координацію спільних дій. Так, британські правлячі кола навіть погодитися на відкриття в Лондоні спеціального комітету, що ставив на меті ведення пропаганди про необхідність з'єднання індійських залізничних шляхів з російською Закаспійською залізницею [371, 17 июля 1908, с. 3–4]. Британців на такий крок спонукала саме небезпека з боку Німеччини, яка фінансувала будівництво Багдадської залізниці по території Османської імперії.

Надалі друковані засоби масової інформації Британської Індії користувалися будь-яким приводом, щоб показати дії Росії, особливо на Сході, у невибагливому вигляді. Показовим є висвітлення в англо-індійській пресі перебування російських військ у Персії під час спільного англо-російського придушення іранської революції 1905–1911 рр. У вересні 1909 р. їхні номери обійшла сенсаційна телеграма про розгнуждану поведінку російських солдат у Тавризі та Казвині, спаплюження мечетей, бойкоті російських товарів у Персії [44, с. 214–215]. Примітно, що така реакція на перебування росіян у зазначених місцях для англо-індійської влади здалася занадто довгою [44, с. 214].

Проте в промовах діячів, як Уайтхоллу, так і колоніальної адміністрації, демонструвалось показове миролюбство. Так, у жовтні 1910 р. „на банкеті на честь призначення віконта Гадінга віце-королем Індії, Гардінг у своїй промові докладно зупинився на відносинах Англії та Росії. Він зазначив, що припинення безглузлого та небезпечного суперництва обох держав у Центральній Азії й укладання угоди створило велику користь для Індії. Воно сприяло розгляду та вирішенню соціальних проблем на благо та розвиток населення Індії. Цим щасливим результатом, наголосив Гардінг, ми багато зобов'язані добродійному впливові короля Едуарда та російського імператора, який завжди був енергійним прихильником найдружніших та мирних відносин між Росією та Англією” [365, 1910 р. 9(22) жовт., с. 3].

26 липня 1910 р. військовий міністр В.О. Сухомлинов представив на розгляд Миколи II доповідь, у якій не відкидав можливості виникнення війни між Росією, з одного боку, та Великою Британією й Афганістаном – з іншого [318, с. 347]. Він припускав, що на початку війни бойові дії можуть розгорнутися

на західних рубежах Російської імперії, а в найскрутніший момент для Росії на Туркестанському фронті можуть виступити афганці [318, с. 347].

У таких умовах поступово нарощувала свою присутність у Середньому Сході Туреччина. Наприкінці весни 1911 р. до Кабула прибула турецька дипломатична місія, на яку очікував дуже теплий прийом у палаці афганського еміра Хабібুলли-хана. Метою турецьких емісарів було проведення антиросійської пропаганди та ведення зондування ґрунту можливих турецько-афганських спільних дій на випадок вступу Туреччини у війну з Росією [1/г, арк. 132]. Начальник штабу Туркестанського воєнного округу Федяй у рапорті від 14 червня 1911 р. до Генерального штабу з цього приводу зазначав: „Проповідь ця має для нас особливе значення з огляду на все більш різке зближення між Афганістаном та Бухарою, як воно існує між Бухарою та Туреччиною” [1/г, арк. 141].

Той факт, що перебування місії пройшло досить результативно, свідчив у своїх спогадах російський дипломат С.В. Чиркін, на той час виконуючий обов'язки консула Російської імперії в Бомбеї (Індія). Ця інформація була здобута ним у розмові турецьким консулом у Бомбеї Джелал-беєм та молодим турком-лікарем, який щойно повернувся з Кабула. У розмові з турками Чиркін з'ясував, що в Кабулі знаходилась ціла турецька місія з інструкторами з військової справи, народної просвіти та медичної допомоги [85, с. 183]. У ході розмови він помітив, як його співбесідники пишалися успіхами таємної турецької політики в спорідненому Афганістані [85, с. 183].

З огляду на певну шкідливість російським інтересам діяльності турецької місії, Велика Британія не зробила, наскільки

нам відомо, жодних кроків для ліквідації місії. Разом з тим, її афганські агенти та розвідники активізували свої дії на території Бухарського емірату. Про підготовку масштабної провокації з їх боку повідомляв у телеграмі від 7 січня 1911 р. туркестанський генерал-губернатор О.В. Самсонов (1859–1914) до міністра іноземних справ: „Під час перебування в Бухарі відрядженими мною особами вдалося протягом лише одного дня скласти список з 85 афганців. Зі списку вбачається, що більша частина зареєстрованих осіб належать до чинів афганської армії. Перебування в межах Бухари (емірату – *М.Ш.*) саме цього елемента є, безперечно, для нас украй небажаним” [1/а, арк. 2]. До того ж він не виключав можливості діяльності афганських розвідників у числі вже зазначених. Наприкінці телеграми О.П. Самсонов вважав за потрібне вислати всіх 85 афганців з меж округу, але лише з дозволу МЗС [1/а, арк. 6]. Пояснюючи таке бажання, генерал уточняв, „...що наплив значної кількості афганців, які з’явилися негласним шляхом, за повідомленням, пояснюється їхніми намірами взяти участь у заворушеннях у Бухарі, якщо такі можуть спалахнути” [1/а, арк. 2]. Доказом того, що афганські військові знаходяться там з дозволу центральної кабульської влади, слугував додаток до телеграми, у якому містилась стисла характеристика на кожного з 85 чоловік. З усього їх складу особливу увагу привертали двоє: Мад-усман-хан – відряджений до Бухари братом еміра Насруллою-ханом та Шир-діль-хан – підлеглий гератського губернатора [1/а, арк. 3–4].

Відповідь надійшла з МЗС майже через півроку – 5 липня 1911 р., коли необхідність у вживанні цих заходів практично відпала. Проте цей лист становить цінність з того боку, що відображає зовнішньополітичну лінію МЗС Росії стосовно

Афганістану. Визнаючи небезпеку знаходження такої кількості афганських військових на теренах емірату, міністр пропонував утриматися від їх масового висилання, аргументуючи тим, що „ця подія змогла б справити небажане для нас враження серед прикордонного афганського населення, найбільш для нас важливого фактора у справі розповсюдження нашого впливу” [1/а, арк. 11].

Новий 1912 р. розпочався в англо-російських відносинах офіційним візитом з 12 по 26 січня британської делегації до Москви та Петербурга. До її складу входили визначні політики, священники, військові, науковці, промисловці та журналісти Великої Британії [4/а, арк. 3]. Показний вигляд місії надавала присутність у ній представників старовинних англійських родів, таких як спікер палати Громад Дж. Лоурер, колишній віце-король Індії лорд Емфтил, лорд Г. Сесил (син маркіза Солсбері), депутати-консерватори У.Піль (онук колишнього прем'єра, сера Р. Піля, старший син графа Піля) та А. Стенлей (третій син XVI графа Дербі) [4/а, арк. 3–6]. Примітно, що всі троє військових членів делегації: полковник Іет, генерал В.Морлей та генерал Бетюн – наприкінці XIX ст. служили в індійських колоніальних військах [4/а, арк. 7-8]. Іет узагалі був безпосереднім учасником „Великої гри” – брав участь у другій англо-афганській війні, був представником Англії в Панжері під час бою при Кушкці, комісаром з установаження російсько-афганського кордону 1887–1888 рр. З російського боку їх зустрічали депутати Державної Думи, переважно ліберального спрямування (О.І. Гучков, П.М. Мілюков та ін.), члени Державної ради (О.С. Єрмолов, В.П. Глебов та ін.), представники фінансово-промислових кіл (Е. Л. Нобель, О.Я. Прозоров та ін.). Зауважимо, що фракція

правих Держдуми була цілковито проти відвідання британськими державними діячами російських міст і вважала їх появу в Санкт-Петербурзі своєрідною „капітуляцією”.

У привітанні до англійської делегації депутат Державної Думи Гучков зазначав: „Ми прийшли до згоди в спільних діях не тільки в Європі, але й в Азії” [4/б, арк. 1]. Насправді такий стан речей далеко не відповідав дійсності. І в цих умовах приїзд британської делегації був скоріше „візитом ввічливості”, аніж серйозним кроком до примирення.

Примітно, що від'їзд місії збігся із загостренням становища на афгансько-російському кордоні. Про це зазначалося в листі-відношенні від 6 травня 1912 р. імператорського політичного агента в Бухарі до начальника Закаспійської області: „Політичне агентство в Бухарі не могло не звернути уваги на помітне в останній час скорочення торгових обертів між афганцями та бухарцями. Скорочення це побічно відображається й на рухові російського ввозу до Афганістану, оскільки бухарські купці були там головними розповсюджувачами наших товарів. За загальним відгуком, афганці все рідше й не охочіше з'являються на бухарському кордоні, де вони робили запаси та відвозили вглиб країни нашу мануфактуру. Головною причиною такого невігідного для нас стримування є утиски та здирство бухарців (митників, прикордонників), які є такими великими, що відбивають у афганців всіляке бажання наблизитися до бухарських меж” [1/и, арк. 43].

Питання запобігання конфліктів на бухарсько-афганському кордоні підіймав у листі від 10 травня 1912 до кушбегі (прем'єр-міністр – *М.Ш.*) Бухарського емірату Насрулли-бея російський політичний агент у Бухарі: „Прошу Вас, вельмишановний

кушбегі, за дружбою звернути Вашу увагу на це важливе питання й дати усім вашим чиновникам на кордоні суворий наказ не утискати афганців і брати з них належне” [1/и, арк. 42].

Окрім імовірності втратити зв'язок з Афганістаном через Бухарський емірат, російські військові також побоювались використання афганцями або турками ідей панісламізму на території Середньої Азії, проти чого вели активну боротьбу. Причому інколи вона переходила межі й велася вже із зростанням національної свідомості корінних народів Туркестану. Так, у дописі від 18.11.1911 р. „Заходи щодо боротьби з панісламізмом” наголошувалось: „1. Встановити суворий нагляд за мусульманською пресою в межах імперії. 2. Піддавати цензурі книжки. 3. Встановити нагляд над турецькими емісарами, які наповняють південь Росії” [1/г, арк. 335].

Про такі перекручення писав лідер казахського національного руху М. Тинишпаєв: „Колишня доброзичлива налаштованість до киргизів змінюється, у багатьох місцях беруть їх уже за підозрою в належності до так званого панісламізму. Що було приємно, будь-якому простому киргизу, (казаху – *М.Ш.*) коли йому кажуть, що єдина Туреччина могутня, що мусульмани зробили те-то, перемогли балканські народи і т.п., але казати, що простий, малокультурний народ, цілковито поглинений своїми повсякденними дрібними інтересами, віддалений таким простором, міг піднятися до усвідомлення створення якоїсь цільної організації, яка переслідує абстрактну ідею, котру мало хто уявляв, так може думати людина чи з хворобливою фантазією, чи яка має на увазі яку-небудь особливу мету” [83, с. 35].

За висловлюванням видатного українського сходознавця А.Ю. Кримського, природні змішування тюрків з іншими

народами та різні географічні, економічні умови призвели до того, „що тепер не існує так само й єдиного національного тюркського побуту, єдиної тюркської етнографії ... Проповідь панісламського об'єднання лишається справою самісінької інтелігенції” [246, с. 450–452]. Ці думки також підтверджували той факт, що ідеї панісламізму не мали широкої підтримки серед місцевого населення.

3.2. „Афганська проблема” у відносинах Великої Британії та Росії в 1913–1917 рр.

З назріванням великого військового конфлікту між Троїстим союзом та Антантою значення Афганістану в системі міжнародних відносин зростало. Для Росії та Великої Британії він являв собою потенційне джерело небезпеки, а для Німеччини та Туреччини – можливість посилити свої позиції на Середньому Сході. У разі війни Лондон та Петербург прагнули залучитися, якщо не підтримкою, то хоча б нейтралітетом Кабула. Стамбул же та Берлін, навпроти, розраховували схилити його до збройного виступу проти Великої Британії та Росії. Розрахунок ґрунтувався на тому, що в разі війни Афганістану з Росією для підтримки своїх одновірців у Середній Азії розпочнеться „джихад” проти росіян. У випадку ж ведення бойових дій афганською армією на кордонах з Британською Індією, то вони будуть підтримані мусульманськими частинами англо-індійської армії та місцевим населенням.

У цих умовах протистояння між Росією та Великою Британією не припинялося. Перша, на папері визнавши

Афганістан поза сферою свого впливу, продовжувала за допомогою прихованої торговельної експансії через Бухарський емірат укріплювати свої позиції в північних провінціях Афганістану. Друга намагалась за допомогою посилення свого впливу на Хабібুলлу-хана за його допомогою, забезпечувати свої інтереси в Середній Азії.

За офіційними даними, з 1907 р. по 1913 р. обсяг експорту товарів з Росії до Афганістану збільшився майже у 2,5 рази, з 2197535 крб. до 6299030 руб.

Питання щодо забезпечення російським торговцям (переважно підданим бухарського еміра або хівинського хана) в Афганістані рівноправності в правах з англійськими та англо-індійськими торговими представниками підіймалися на засіданнях спеціальної урядової комісії 17 та 25 січня 1913 р. Серед присутніх були визначні знавці Сходу, такі як: управляючий на той час відділом департаменту митних зборів Г.Є. Грум-Гржимайло та начальник азіатської частини головного штабу, генерал-майор С.В. Цейль. Доповідачами було зазначено: „На цей час афганські купці проникають у глиб Бухари для виконання своїх операцій, російські ж підданці як іноземці до Афганістану не допускаються” [1/и, арк. 81]. Мова йшла про невиконання англійською стороною англо-російської конвенції 1907 р., а саме статті 3 про рівноправність у правах російських та британських торговців. Були наведені приклади про те, що російські товари в Афганістані обкладаються митом у 40% від вартості, тоді як товари англо-індійського походження підлягають обкладанню не більше ніж 5% від вартості товару [1/и, арк. 81]. Така політика афганської влади пояснювалась тим, що Хабібুলла-хан не визнав умови конвенції 1907 р. стосовно Афганістану. Присутні на

нараді відповідальність за такий стан речей покладали на небажання британського уряду в цьому питанні вплинути на еміра [1/и, арк. 81].

Таємна телеграма Самсонова від 10/23 квітня 1913 р. розкривала інший бік діяльності афганців у російських володіннях: „При розслідуванні справи про видачу військових таємниць іноземним державам за свідченням арештованого афганського розвідника встановлена винність у шпигунстві афганського комерційного агента в Бухарі Хаджи Абдул Набі-хана, про якого й раніше були свідчення в штабі округу як про керівника розвідки в Туркестанському краї. Припускаю за необхідне комерційного агента обшукати та вислати [1/б, арк. 1].

С.Д. Сазонов ще раз виявив обережність, попереджуючи, що всіляка насильницька дія над ним потягне за собою певне роздратування афганського еміра, особливо проти нас, якщо б обшук у цієї особи нічого не дав жодних позитивних результатів” [1/б, арк. 2]. Але пори всі застереження голови МЗС обшук був проведений, й афганський розвідник був висланий з емірату [1/б, арк. 3].

Окрім діяльності афганських розвідників у Середній Азії, яка відповідала інтересам британців, Кабул удається до збройних провокацій на російсько-афганському кордоні. Про це свідчила таємна телеграма Воєнного міністра до С.Д. Сазонова від 9 грудня 1913 р.: „Від місцевого керівництва Туркестанського воєнного округу надійшло повідомлення, що за останній час, починаючи з вересня місяця, на російсько-персидському та афганському кордоні, у межах Закаспійської області ... трапилось кілька випадків нападу зловмисників на наші пости прикордонної варти, причому у двох випадках напади ці скінчилися вбивствами

прикордонників” [1/в, арк. 12]. „З’ясовано, що напади ці були зроблені доволі організованими шайками, проте не з метою грабунку, оскільки ані зброї, настільки цінної речі для звичайних розбійників, ні речей убитих у більшості випадків не були вкрадені і, таким чином, є необхідним зупинитися на думці, що напади мали політичний характер... беручи до уваги, що організованість нападів указує на ймовірність участі в них чинів афганської армії (підкреслено автором)” [1/в, арк. 1–2]. Оскільки регулярні афганські війська напряму підкорялися Хабібуллі-хану, можна припустити, що напади були санкціоновані останнім.

Воєнний міністр звернувся до С.Д. Сазонова з проханням, щоб шляхом зносин з англійським урядом була поставлена вимога афганському урядові про вживання заходів до того, щоб схожі випадки не могли мати місця на майбутнє, а однаково було б проведено розслідування цих випадків і накладені стягнення на винних у тому осіб” [1/в, арк. 2]. Уряд ж Її Величності, маючи важелі впливу на афганського еміра, наскільки нам відомо, не зробив жодних реальних кроків своєму союзнику по Антанті, що стало ще одним свідоцтвом політики подвійних стандартів, яку проводила Велика Британія напередодні Першої світової війни

Наступним проявом такого курсу став інцидент з німецькими крейсерами „Гебен” і „Бреслау”, яких англо-французький флот фактично пропустив до проток Босфор та Дарданелли, хоча в його силах було цього не допустити [205, с. 63]. Наслідком цього став обстріл цими кораблями Севастополя, Одеси, Феодосії й Новоросійська 16 (29) жовтня 1914 р. у складі турецького флоту під командуванням німецького адмірала Сушона. Ця подія означала вступ Османської імперії в Першу світову війну на боці Троїстого союзу. 2 листопада Росія, 5 і 6

листопада Англія і Франція оголосили Туреччині війну [229, с. 258]. Як зазначав англійський історик В.В. Готліб „... вступ Порту у війну й перспектива її поразки повинні були стати головним мотивом, який міг спонукати царя брати участь у війні до кінця” [205, с. 67].

Уже в листопаді 1914 р. були створені нові фронти: Кавказький, Месопотамський і Палестино-Сирійський. Узагалі на ці фронти Росія та Британія стягнули близько 800 тис. вояків.

7 листопада 1914 р. російські війська на Кавказькому фронті перейшли в наступ і зупинились у 50 км від м. Ерзерум. 22 листопада 1914 р. англійські війська зайняли залишений турками порт Басру та 9 грудня захопили Ель-Курну. Наступальна ініціатива англійців була підтримана російськими військами наприкінці 1914 р. та протягом 1915 р. У цей час вони завдали туркам поразки в Сарикамиській операції 9 (22) грудня 1914 (17) січня 1915 р., Алашкертській операції 9 липня 1915 – 22 липня 1915 р.

При підготовці до Першої світової війни стратегами обох протиборчих блоків ураховувалися певні слабкі сторони своїх суперників. Практично кожна країна мала власну „ахіллесову п'яту”, яку могли вразити її противники. Так, у Великій Британії це була Індія, у Росії – Середня Азія. Зважаючи на їх прорахунки в національній політиці, ворожі держави гіпотетично могли завдати їм великої шкоди, допомагаючи національно-визвольним рухам цих країн. Німеччина та її союзниця Туреччина, яка також намагалась відстоювати власні геополітичні інтереси в Середній Азії, докладали чималі зусилля, щоб похитнути їх гегемонію на Середньому Сході. І хоча з початком Першої світової війни Персія й Афганістан оголосили про свій нейтралітет, Троїстий

союз не виключав можливості виступу цих країн проти Антанти. Щоб це унеможливити, до Ірану були введені російські та британські війська. У листопаді 1915 р. в іранський порт Еензелі на Каспійському морі прибув російський Експедиційний корпус Кавказької армії на чолі з генерал-майором М.М. Баратовим.

У телеграмі начальника штабу Туркестанського воєнного округу Одішилідзе в Головне управління Генерального Штабу від 10 серпня 1914 р. зазначалося: „Наша мобілізація занепокоїла афганський уряд. За повідомленнями, які ми маємо, емір почав посилювати війська в прикордонних районах, заготовлювати фураж, продукти та ін. Хоча всі заходи уряду Афганістану зводяться поки що до підготовки його до оборони своєї державної цілості ” [1/і, арк. 4]. Одішилідзе висловлював власне припущення стосовно мотивів можливого виступу Афганістану на боці Троїстого союзу проти Росії. На його думку, „емір, бажаючи відволікти населення від непривабливого внутрішнього становища, може спробувати об’єднати всіх (населення – *М.Ш.*) ідеєю боротьби проти невірних росіян немовби ослаблих унаслідок війни на Заході, і ризикне на авантюру, яка хоча б і не страшна нам, але може завдати багато клопоту та буде відволікати нашу увагу, яка повинна бути зосереджена повністю на Заході” [1/і, арк. 4]. Наприкінці телеграми Одішилідзе запитував через МЗС розпорядження про завдання превентивного удару по Афганістану для унеможливлення з його боку будь-яких актів агресії скерованих проти Росії [1/г, арк. 132]. Ураховуючи те, що МЗС мав повідомлення іншого характеру про позицію Афганістану, запит Одішилідзе не був задоволений.

Про занепокоєність позицією афганців російським керівництвом свідчить листування між головним управлінням

Генерального Штабу та Третім політичним відділом МЗС від 12 серпня 1914 р.: „За отриманими відомостями до Герату прямує загін з чотирьох батальйонів піхоти й одного кавалерійського полку, дванадцяти швидкострільних гармат під командою двох генералів. Повідомлення про їх рух підтвердились з різних джерел, які заслуговують на увагу [1/і, арк.3].

Оцінюючи можливість вступу Афганістану у війну проти союзників по Антанті, начальник Третього (Середньоазіатського) відділу МЗС Росії В.О. фон Клемм (1861–1927) 22 жовтня 1914 р. писав: „Мені здається, що твердої впевненості дотримання Афганістаном повного спокою при війні нашій з Туреччиною бути не може. Фанатизм афганців може спалахнути мимо волі еміра, який, певно, щиро обіцяв англійцям дотримуватися нейтралітету (підкреслено автором). З цим не можна не рахуватися, особливо зважаючи на значне послаблення наших збройних сил у Середній Азії” [1/і, арк. 12]. Далі в телеграмі Клемм торкався того, що необхідно пильне стеження за Афганістаном та власним нашим мусульманським населенням, яке, судячи за всіма відомостями, поки цілком спокійно, але могло б бути втягнуто афганцями, особливо, якщо б на перших порах трапляться які-небудь часткові невдачі на турецькому фронті [1/і, арк. 12]. Зазначимо, що в майбутньому його прогнозам довелося збутися.

11 листопада 1914 р. російський уряд звернувся до Англії з пропозицією розробити план спільних заходів на випадок вступу Афганістану у війну на боці Німеччини, але британський уряд намагався не дати Росії приводу втрутитися в афганські справи, відмовившись обговорювати цю проблему. До середини 1915 р. союзники по Антанті не могли скоординувати свої дії [303, с. 20].

Про це свідчить листування Третього відділу МЗС з російським генконсульством у Калькутті. У таємній телеграмі від 13 лютого 1915 Клемма до генерального консула Росії в Британській Індії К.Д. Набокова (1872–1950) зазначав, що „прикордонна влада Туркестану всюди повідомляє тривожні відомості про стан справ в Афганістані та про військові приготування в цій країні. Стверджують також, що виступ проти Росії призначено через місяць” [1/і, арк. 34]. Клемм давав наказ перевірити цю інформацію в індійського уряду. У телеграмі-відповіді від 21березня/8квітня 1915 р. Набоков повідомив, що „Вице-король отримав від еміра категоричне заперечення у військових приготуваннях на російсько-афганському кордоні” [1/і, арк. 44]. Щоправда, у цей же час англо-індійським владам доводилось витримувати натиск незалежних афганських племен на півночі Індії [7/б, арк. 16]. За повідомленнями агентів штаб-капітана Канатова за травень 1915 р.: „Племена ... діють мимо волі еміра, який навіть посилено радив племенам у цей неспокійний час Європейської війни (Першої світової війни – *М.Ш.*) не виявляти ворожого ставлення до англійців. Проте поради еміра відповідним чином не подіяли на вищезазначені племена, і вони почали спустошувати й бентежити населення Північної Індії. Англо-Індійський уряд вимушений був ужити заходів, і справа дійшла до серйозного зіткнення з масою жертв” [7/б, арк. 16–17].

Фактично події розгорталися за сценарієм, який змалював Клем у жовтні 1914 р. Незалежні племена Північно-Західної прикордонної провінції (ПЗПП) діяли на свій розсуд, мало зважаючи на накази або прохання афганського еміра. Пояснення ситуації, яка склалась, на наш погляд, можна знайти в регіональній специфіці регіону, насамперед, способами та

умовами життя й національним характером племен, які мешкали в ПЗПП. По-перше, кочовики; по-друге, з першої англо-афганської війни не вщухали зіткнення з англо-індійською армією; по-третє, менталітет східних пуштунів відзначався величезною волелюбністю та войовничістю, тому будь-які спроби встановити контроль над ними призводили до активної протидії з їхнього боку агресорам. Загальні настрої племен щодо намагань еміра вплинути на позицію пуштунів стосовно англійців були відображені в таких фразах: „Не відняти в нас нашої свободи і єдиновірному нам еміру Хабібуллі-хану. Англійці хай володіють нашими трупами, ніж нашою свободою” [7/б, арк. 17].

За висловом офіцерів британського генерального штабу, район індо-афганського кордону отримав назву „больової точки Британської імперії” [Цит. за 311, с. 13]. Безперечно, бажання натиснути на цю британську „больову точку”, як і розпороти середньоазіатське „підчерев’я Російської імперії”, виникало в генеральних штабах Німеччини та Османської імперії ще до Першої світової, то з її початком вони вдалися до конкретних спроб реалізації своїх планів. Першими активізували антиросійську та антибританську пропаганду в Середній Азії та Афганістані турецькі спецслужби.

Деякі збройні інциденти, які відбувались на російсько-афганському кордоні, пов’язувались з наслідками роботи турецьких емісарів.

У таємній телеграмі від дипломатичного чиновника при Туркестанському генерал-губернаторі С.В.Чиркіна містилися такі відомості: ”2 червня наші акштакські киргизи (російськoпіддані – *М.Ш.*) разом з афганськими напали на Кизил-Рабатський пост. Угнали 10 коней та увели одного козака, після чого масою втекли

до Афганістану на чолі з колишнім Памірським волосним Джапаркулом. Припускається можливість турецької агітації. Відмова у видачі козака примусить до затримання афганців, які мешкають у краї [1/і, арк. 54]. Голова зовнішньополітичного відомства Росії С.Д. Сазонов у листі до туркестанського генерал-губернатора від 30 липня 1915 р. писав: „На цей час російський та британський уряди докладають усі зусилля, щоб не допустити проникнення до Афганістану ворожнечі до союзних держав і паралізувати дії турецько-німецької агітації, яка прагне всіма шляхами залучити Афганістан проти нас. Зробити все можливе, щоб покінчити з інцидентом полюбовно” [1/і, арк. 55].

У той же час Німеччина й Туреччина почали широкомасштабну політичну операцію, плануючи залучити Афганістан на свій бік.

15 листопада корпусом генерала Баратова був розгромлений у районі Хамадана загін німецьких найманців та частини антиросійськи налаштованого місцевого населення. 3 (16) лютого 1915р. Хамадан був зайнятий. Це дало змогу створити сприятливі умови для допомоги англійським військам та зірвати наміри турків вчинити наступ на північні провінції Персії.

На фоні успіхів російських військ на Кавказькому та Персидському фронтах дуже невтішно виглядала в Месопотамії дивізія генерала Таунсенда, яка в листопаді 1915 р. зазнала поразки та була оточена в Кут-ель-Амаррі турецькими військовими з'єднаннями. П'ять англійських дивізій під проводом генерала Ельмера, які просувались на допомогу генералу Таунсенду, зустріли на шляху прямування добре укріплені позиції турок і, не дивлячись на всі спроби, не змогли пробитися [309, с. 25].

На противагу своїм союзникам, Кавказька армія під командуванням генерала М.М. Юденіча продовжувала розвивати свій наступ, перемігши турок у січні 1916 р. при Ерзерумі та у квітні того ж року при Трапезунді. Щоб полегшити становище дивізії Таунсенда, генерал Баратов отримав наказ виступити на Ханекін і тим самим відтягнути турецькі війська з фронту англійців на Багдадський напрямок. Корпус виконав поставлене завдання й дійшов до Ханекіну, але це не врятувало англійський гарнізон, який капітулював 24 квітня 1916 р. у Кут-ель-Амаррі [309, с. 26].

З огляду на капітуляцію англійців, потрібно було встановити „живий зв'язок” між російським Експедиційним корпусом у Персії та Месопотамською армією англійців. З цим завданням вельми успішно впоралась 1-а сотня 1-го Уманського полку на чолі з сотником В.Д. Гамалією. Вирушивши з Керманшаху 27 квітня, уже 6 травня сотня вийшла на з'єднання з англійськими силами в Аль-Габрі. За час рейду сотня з мінімальними втратами пройшла біля 1000 верств тилами турецьких військ та ворожих кочових племен Лурістану (провінція Персії – *М.Ш.*). Обмінявшись з союзниками потрібними відомостями та зробивши доручення з рекогносії місцевості, сотня Гамалії 31 травня 1916 р. повернулася до свого місця дислокації. За успішне виконання цієї операції Гамалія був нагороджений російським імператором Миколою II Георгіївським хрестом 4-го ступеня та командувачем англійської Месопотамської армії генералом Леком від імені короля Англії „Військовим Хрестом”. Також усі козаки й офіцери сотні були нагороджені Георгіївськими хрестами [309, с. 36]. Успіх рейду сотні Гамалії значно вплинув на політичне становище та

міжнародні відносини на Середньому Сході. Про його значення писав російський Урядовий вісник таке: „ З'єднання однієї з Персидських груп наших військ з Англійським корпусом у Месопотамії має, перш за все, величезне політичне значення, тому що з усією очевидністю вказує на єдність мети, бойових засобів та планів виконання російськими та англійськими військами бойових операцій у Малій Азії. З іншого – факт з'єднання, якому в зоні бойових дій не змогли перешкодити турки – повинен зробити приголомшливе враження на населення, яке бродить місцями, не дуже заспокоїлося, населення Персії та Месопотамії, і тим підкорити англо-російським цілям ворожі елементи” [309, с. 37–38].

Такі одиничні приклади взаємодії між союзниками, а також успіхи російського експедиційного корпусу Баратова, який своїми діями вимотував сили противника, сприяли зупиненню подальшого просування турецької армії в глибину Персії. Тим самим практично була усунена можливість появи турецьких військ біля кордонів Російського Туркестану та Афганістану. Проте надії щодо дестабілізації регіону не полишали генштаби Троїстого союзу до кінця Першої світової. І на те в них були певні підстави.

Це завдання було доручено німецькій військово-дипломатичній місії до Афганістану. Вона повинна була схилити Хабібুলлу-хана до збройного виступу проти Британської Індії, при необхідності вдавшись до організації державного перевороту, активізувати боротьбу афганських племен Північно-Західної прикордонної провінції Індії та координувати дії німецько-турецької агентури в Індії та Середній Азії. Місія мала повноваження німецького уряду та рейхстагу на укладання

воєнних та торговельних угод та везла листи кайзера Німеччини Вільгельма II і турецького султана Мурада V до афганського еміра [159, с. 21].

До її складу ввійшли, крім німецьких військово-дипломатичних агентів, ще турецькі офіцери та діячі індійського національно-визвольного руху М. Пртап і М. Баракатула. Очолили її відразу два досвідчених фахівці від генштабу – полковник Оскар фон Нідермаєр, який у цей час знаходився в Ірані, та від міністерства іноземних справ – Вернер фон Гентинг. Перший у 1912–1914 рр. брав участь в експедиції Мюнхенського університету, яка працювала в Іраці, Індії, країнах Аравійського півострова, Сирії, Туреччині, Єгипті та Палестині. Другий до Першої світової довгий час працював у складі німецького дипломатичного корпусу в Османській імперії та Ірані [311, с. 14].

Ще навесні 1915 р. місія вирушила з Німеччини до Кабула. Крім німецьких військових і дипломатів, до її складу входили австрійські, турецькі офіцери та двоє індійських революціонерів – Махендра Пртап та Баратакулла. Поділившись на кілька груп, місія через південні райони Персії прямувала до Афганістану. Біля містечка Теббесе до однієї з них приєднався О. Нідермаєр зі своїм загоном [77, с. 42].

Російські та британські влади намагались перешкодити цьому, але через неузгодженість дій та брак достатньої кількості військ на персько-афганському кордоні їм не вдалось блокувати та знищити членів місії. Перша група німецьких офіцерів почала рухатися з Ісфагану (Іран) до афганського кордону 16 червня 1915 р. Передові ж російські й британські частини почали зосереджуватися в прикордонних районах із запізненням – лише в

другій половині липня – на початку серпня. Німецькі загони проривалися крізь слабкі заслони, у той час як головні сили союзників тільки перекидалися у східні провінції Персії [303, с. 20]. Щоправда, під час руху територією Ірану група, яка відповідала за грошове забезпечення місії, зазнала нападу російських козаків, яким удалося відбити в неї частину зброї та сундуки із золотом та сріблом [311, с. 14]. У майбутньому ці втрати значно знизили ефективність німецької місії, тому що афганці в розрахунках надавали перевагу дорогоцінним металам, аніж паперовим грошам.

Не дивлячись на всі намагання Росії та Великої Британії не допустити проникнення німецького представництва до Афганістану, на початку жовтня 1915 р. воно практично в повному складі прибуло до Кабула. Там її представники вступили у контакт з військовополоненими австро-угорської армії в кількості 80 чоловік, які втекли з російського Туркестану [77, с. 81].

Цікаво, що вже по прибутті місії до Кабула британському МЗС стали відомі практично всі головні члени посольства – Нідермаєр, Фоч (або Фош Foch), Пасчен (Пашен, Paschen), Фішер, Літтен, Фрідеріч, про що він повідомив російському МЗС, але дещо із запізненням, лише 22 січня(4лютого) 1916 р. [1/і, арк. 109].

Також зазначимо, що в афганському керівництві існувала доволі впливова „партія війни” з Великою Британією, яку очолювали брат еміра Насрулла-хан та другий син Хабібুলли Аманулла-хан [311, с. 17]. Вони разом спирались на духівництво та племена східних пуштунів, що знаходились у стані війни проти англійців [77, с. 53].

Серйозність становища, у якому міг опинитися уряд віце-короля Індії, підтверджує у власних мемуарах генерал Маллесон: „У департаменті іноземних справ Індійського уряду мені повідомили, що становище в Афганістані настільки критичне, що емір Хабібупулла з великим трудом стримує своїх підданців і разом з ними прикордонні племена від священної війни проти нас і що одна тільки поява турецько-німецьких військ на східному березі Каспійського моря зтягла б Індію в кризу, подібно до якої не було з 1857 р. (Сипайське повстання – *М.Ш.*)” [73, с. 3].

Однак емір не поспішав з підтримкою центральних держав. Вступ Афганістану у війну він обумовив отриманням від Німеччини необхідної військової та фінансової допомоги та за умови наближення турецької армії до афганських кордонів. Після тримісячних переговорів умови Хабібупулли-хана були прийняті, і 24 січня 1916 р. відбулося підписання прелімінарної німецько-афганської угоди. Відповідно до неї члени місії розпочали реорганізацію афганської армії. Керівництво генеральним штабом афганської армії узяв на себе Нідермайер, артилерією – лейтенант Фойг [160, с. 23]. Згідно з повноваженнями, які отримав полковник Нідермаєр від військового аташе Австро-Угорщини в Персії полковника Хеллера, австрійські офіцери також були залучені до цієї справи [77, с. 51]. Капітан Шрейнер був призначений викладачем тактики та офіцером-інструктором для піхоти, лейтенант Руланд узявся за технічну та саперну справу, лейтенант Е. Рибічка за топографію та військову розвідку [311, с. 51].

Така бурхлива активність німецької місії породила багато чуток у російському Туркестані про можливий виступ Хабібупулли проти Росії.

Різного роду інформацію про військові приготування афганців на кордонах з російськими володіннями роз'яснював у своїх регулярних рапортах до окружного Генерал-квартирмейстера Туркестанського воєнного округу офіцер російської контррозвідки, прикомандирований до фортеці Керкі штабс-капітан Канатов. Протягом 1915–1916 рр. він давав щотижневі звіти про політичне становище в Афганістані, що ґрунтувалися на повідомленнях завербованих ним афганців. В одному зі своїх рапортів, присвячених перевірці даних про військові приготування емірської армії на півночі Афганістану, він відповідав, що „за останній час знову почали циркулювати різні чутки про немов афганське бродіння на користь активного виступу проти Росії та Англії та про повну готовність Афганістану до подібного активного виступу. Сміливо можна стверджувати, що подібні чутки фабрикуються в нас же зловмисними людьми, яким вигідно нервувати поки що спокійну країну: майже всі чутки не мають під собою ніякого підґрунтя. І, крім того, повідомлення розповсюджуються тільки тут, у російських межах. Там (в Афганістані – *М.Ш*) не думають про активні дії проти Росії та Англії, але самі лякаються протилежного, тобто наступу Росії та Англії, й уживають зі свого боку посильні заходи щодо охорони й на випадок війни гідного захисту держави [7/б, арк. 30].

Тим часом англо-індійський уряд був дуже стурбований діями німецької місії в Кабулі та запросив у Лондона інструкцій щодо подальших дій стосовно Афганістану. У відповіді уряду Його Величності містилась рекомендація вплинути на еміра та примусити його видати всю місію, відправивши її до Індії. Вважаючи, що така політика може погіршити англо-афганські

відносини та штовхнути Афганістан до виступу на боці ворогів Антанти, англо-індійський уряд усе ж таки не скористався рекомендацією Лондона [159, с. 23]. Замість цього він вдався до поєднання більш гнучких методів впливу на еміра, пообіцявши збільшити виплату щорічної субсидії та дати право зовнішньополітичної самостійності після закінчення війни й разом з тим надаючи підтримку проанглійськи налаштованому купецтву та придворному оточенню Хабібулли [159, с. 23]. Головні побоювання англійців полягали в тому, що в разі приходу до влади Насрулли або Аманулли могла розпочатися й нова англо-афганська війна, тому вони за допомогою хабарів у вигляді різноманітних подарунків, обіцянок піти на деякі поступки та особистої субсидії Хабібуллі намагались таким чином хоч якось контролювати ситуацію шляхом підкупу еміра. Він, у свою чергу, розумів ці наміри англійців і бажав посилити їх побоювання, тримати їх у занепокоєності, залишаючись при цьому вільним у своїх особистих рішеннях [77, с. 54]. Проте невдовзі така політика почала давати результати, що позначилось у небажанні еміра продовжувати йти назустріч побажанням німців [77, с. 56].

Несподіваним подарунком для англо-індійського уряду стали перехоплені британською розвідкою таємні звіти німецької місії до Берліна з натяками на те, що в разі відмови еміра виконати умови угоди Нідермаєром будуть ужиті заходи щодо його заміни на більш рішучого спадкоємця. Це повідомлення з відповідними коментарями практично відразу було передано Хабібуллі-хану [1/і, арк. 116].

Ці вчинки офіційного Делі пояснюються, по-перше, побоюванням того, що оголошення афганським еміром джихаду буде сприйнято в Індії як сигнал до всезагального повстання; по-

друге, небажання допустити до вирішення афганського питання Росію, що було б неминуче в разі порушення Афганістаном нейтралітету [159, с. 24]. Ураховуючи таке геополітичне становище Британської імперії, емір продовжував проводити політику балансування між Антантою та Центральними державами, використовуючи цю обставину з найбільшою для себе вигодою. Ухиляючись від висилки німецької місії, він прагнув запевнити англійців у вірності своїм зобов'язанням перед ними. Водночас емір давав невизначені відповіді місії Нідермаєра-Гентинга щодо вступу у війну проти Англії [159, арк. 25]. Проте не чинив опору переговорам німців з вождям пуштунських племен з приводу ведення підривної роботи проти Британської Індії [311, с. 18]. Також Хабібупулла використовував максимальну користь з перебування німецької місії, що радо приймала у свої ряди групу полонених вояків австро-угорської армії, котрі втекли з таборів військовополонених у Російському Туркестані. Про це доповідав російський генеральний консул в Індії фон Клемм: „... німців та полонених австрійців, що втекли з Росії, багато, турків менше. Ставлення до них еміра, військ, народу добре, духівництва – недовірливе. У Кабулі заводи з виготовлення зброї працюють під наглядом німців, котрі є також інструкторами у військах та керують фортифікаційними роботами [1/і, арк. 146].

Однак німців не влаштувала така позиція еміра, і вони почали готувати заколот з метою повалення Хабібупулли-хана. Як тільки цей факт став відомий англійцям, вони відразу повідомили про це еміру [311, арк. 19]. Його реакція на це повідомлення була очевидною. На початку травня на аудієнції еміра Нідермаєр і Гентинг рішуче поставили вимогу про вступ Афганістану у війну. На що Хабібупулла відповів, „що він не може розпочати її, доки

німці не доставлять потрібну кількість солдат та зброї”. На думку еміра, Німеччина потрібна була надіслати 20 тис. солдатів, 100 тис. гвинтівок та 200 гармат [159, с. 20]. Звісно, що таку умову німці не могли виконати, незважаючи на деякі успіхи турецьких військ в Ірані та Іракці.

24 травня за наказом афганського еміра всі німці та австрійці, які прибули в складі місії кількістю в 120 чол., поділившись на дві великі групи, залишили Кабул. Одна група під керівництвом лейтенанта Фойга вирушила на південь через Кандагар у іранський Сеїстан. Друга ж на чолі з капітан-лейтенантом Вагнером відправилась на північ у напрямку Мазарі-Шеріфу [1/і, арк. 149].

Відразу, як стало відомо про від'їзд місії, британська та російська розвідки при підтримці військ, стягнутих до ірано-афганського кордону, організували справжнє полювання за О. Нідермаєром та В.Гентингом. Блокуючи можливість появи німців на теренах Індії, британці посилили військові частини на ірано-афганському та афгано-індійському кордоні, особливо в Сеїстані. Проти таких дій виступав генерал-губернатор Туркестану О.М. Куропаткін, який був також проти залучення російських сил до ліквідації місії. Він наголошував, що в цьому „зацікавлена переважно Англія”, зазначаючи, „ ... якщо Афганістан підніметься, то тільки проти Індії” [1/і, арк. 154].

Переодягнувшись східними купцями, обидва німецьких розвідники, залишивши групу Вагнера в Гераті [77, арк. 57], таємно виїхали з Афганістану, проте різними маршрутами. Гентинг разом з двома німецькими та двома турецькими офіцерами в супроводі двох афганських офіцерів та сотні солдат 16 липня прибув до м. Серхед, що в провінції Вахан [1/і, арк. 145].

Звідси він 17 липня 1916 р. з німецькими і афганськими офіцерами перетнув афгано-китайський кордон та вирушив у м. Яркенд, що в провінції Синцзьян [1/і, арк. 155]. Знаходячись там, він не припиняв зв'язку з австрійськими офіцерами, яким, перебуваючи в Кашгарі, надсилав листи [77, с. 74]. О. Нідермаєру ж удалося пробитися до Ірану, а потім до Туреччини. Не так пощастило групам Фойга і Вагнера. Перша під час руху сходом Ірану був розбита англійцями, а сам він був узятий у полон [77, с. 81]. Друга ж була схоплена перськими жандармами та видана військовим представникам Великої Британії [77, арк. 107]. Через постійні сутички з англійськими та російськими загонами, з трьох десятків офіцерів та солдат, які супроводжували його, на батьківщину повернулося лише кілька чоловік. У березні 1917 р. імператор Вільгельм II нагородив вищим орденом Німецької імперії О. Нідермаєра за його діяльність у Афганістані та Ірані [311, с. 20]. Однак частина місії лишилась в провінції Герат аж до кінця весни 1917 р., а австрійці, котрі перебували в Кабулі, залишили Афганістан у травні 1919 р. За їх перебуванням пильно стежило російське військове представництво в Мешхеді. За даними його голови полковника Шкурата, на квітень німців та австрійців у Гераті нараховувалось 87 чол., з яких лише невелика частина була у складі місії з моменту прибуття, усі інші – утікачі з Росії [1/і, арк. 54]. На його думку: „ ... розорені, нужденні члени німецько-австрійської місії не є для нас небезпечними в розумінні подальшого виконання покладеного на неї завдання підняти Афганістан” [1/і, арк. 54].

Беручи до уваги те, що місія Нідермаєра-Гентинга не виконала своє головне завдання – втягнути Афганістан у війну проти Британії, відзначимо, що саме її діяльність примусила

британський уряд збільшити грошову субсидію Хабібуллі-хану та протягом півроку тримала в напрузі англійські влади Індії. Завдяки, чому величезні сили та кошти Росії й Великої Британії були спрямовані на блокування діяльності місії.

Таким чином, під час Першої світової війни Британська, Російська, Німецька та Османська імперії прагнули з користю для себе використати стратегічне значення Афганістану. На це була спрямована діяльність німецької місії Нідермаєра-Гентинга в 1915–1916 рр. та намагання Росії й Великої Британії протидіяти їй діям. Таке суперництво Антанти та Центральних держав у Афганістані ставили під загрозу його територіальну цілісність та політичну незалежність. Однак протистояння двох ворожих блоків повною мірою використовував афганський емір Хабібуллахан, уміло граючи на їх інтересах, тим самим здобував для себе певні вигоди – як від одної, так і від іншої сторони.

Як уже зазначалося, ще до початку війни на території Російського Туркестану, Бухарського емірату, Хівинського ханства діяли турецькі емісари, які пропагували ідеї пантюркізму та панісламізму [35, арк. 154]. Під час бойових дій на Західному фронті така діяльність могла викликати загрозу повстання тюркських народів проти російського панування. Російське ж керівництво вважало Туркестан найбільш „тихою” країною, тому навіть під час Першої світової війни практично ніяких заходів з укріплення безпеки в регіоні не розпочинало. Справжньою несподіванкою для них стало Середньоазіатське повстання, яке розпочалось у червні 1916 р. та продовжувалось у деяких районах до початку 1917 р. З самого початку воно охопило дуже велику територію: Самаркандську, Сирдар’їнську, Ферганську,

Акмолінську, Тургайську, Закаспійську, Семипалатинську, Семиреченську області.

Такий розвиток подій, ніякою мірою, не влаштовував деяких британських підприємців і фінансистів, які мали в Російському Туркестані власні економічні інтереси. Так, за кількістю участі англійських капіталів у нафтовій промисловості Росії Челекенський район Закаспійської області займав п'яте місце по всій імперії, нараховуючи 236337 тис. крб. [36, с. 53]. У Фергані працювало англійське товариство „Ферганське нафтопромислове товариство з обмеженою відповідальністю” („Fergana Oil Fields, L-d”) з капіталом у 471616 тис. руб., яке входило до нафтової групи „Макдональд” („Macdonald Concern”) [36, с. 54]. Російсько-Азіатський банк, у якому брали участь англійські капітали, яких обслуговували „Глин Мільн Кур'є і компанія” („Glynn, Mill Currie & C”) [36, с. 5], проводив дуже активну політику з вкладення грошових коштів у бавовняну промисловість Туркестану [238, 89]. Представники цих компаній наполягали на скорішому придушенні повстання.

На наш погляд, такий розмах повстання став можливий завдяки дії двох головних чинників: недоліків внутрішньої політики Російського уряду щодо корінного населення Туркестану та вельми успішна антиросійська пропаганда частини протурецьки налаштованого духівництва й турецьких емісарів напередодні війни. Дійсно, політика царського уряду, яка була спрямована на витиснення корінного населення з їхніх земель та заселення на їх місця переселенців з Центральної Росії та України, викликали велике невдоволення в місцевих мешканців. Також інтенсивне економічне освоєння краю та перепрофілювання його на практично моновиробництво бавовни

додавало деякої напруженості у взаєминах між корінним населенням та переселенцями. Втручання російських колоніальних чиновників у справі ісламської громади та недоліки в системі управління краєм призводили до створення вибухонебезпечної ситуації. Потрібна була лише іскра, яка б підпалила народне обурення. І така іскорка з'явилась у вигляді імператорського наказу від 25 червня 1916 р. про мобілізацію населення окраїн Росії на тиллові роботи. За цим наказом на туркестанського генерал-губернатора Куропаткіна покладалось у примусовому порядку залучити корінних мешканців на роботи з обладнання оборонних споруд та військових сполучень у райони діючої армії. Щоб виконати це доручення, потрібно було скласти іменні списки чоловічого населення віком від 19 до 31 років [41, с. 268]. У телеграмі до генерала Єрофєєва міністр внутрішніх справ Штрюмер зазначав, що ці розпорядження „треба виконати з найменшими втратами часу та в стислий термін [41, с. 265]. Складання цих списків доручалось кадїям (суддям – *М.Ш*) і біям (купцям – *М.Ш.*), які трактували цей наказ на свій лад. У підсумку в цих заходах місцеве населення взагалі вбачало прихований набір на фронт з метою винищення туркестанців для того, щоб на їх землі заселити росіян [153, арк. 183]. На відміну від Росії та Англії повстання в Середній Азії повністю збігалось з планами Німеччини й Туреччини з дестабілізації політичного становища в регіоні. Деякі історики, як радянські, так і англомовні, вважали причетними до організації повстання німецьку військово-дипломатичну місію Нідермаєра-Гентинга до Кабула, яка в травні 1916 р. залишила Афганістан. Однак прямих доказів цього у своїх роботах вони не подають. Щоправда, з 12 лютого до 1 травня на території Російського Туркестану перебували, за дорученням

одного з лідерів індійського національно визвольного руху М. Пртапа, члени цієї місії – індійські націоналісти – Сардар Самшир Сінг та Мірза Мохамед Алі з двома слугами [44, с. 444]. У телеграмі керуючого Третім Політичним відділом Міністерства іноземних справ Росії В.О. Клемм до російського консула в Калькутті Р.О. Лісовського писав таке про цих посланців: „ До Ташкента прибули з Кабула два індійці, які доставили генерал-губернатору листа прибулого в Кабул з німцями раджи (титул правителя князівства в Індії – *М.Ш.*) місцевості Картес Сполучених провінцій. Раджа, який заручився обіцянкою підтримки німців та турків, вважає момент сприятливим для здійснення мрії індійських націоналістів, пропонує Росії надати їм з свого боку допомогу проти Англії. Є підстави думати, що до цього причетні якщо не сам емір, то афганці, які співчують виступам проти Англії” [44, с. 446]. Відразу з прибуттям індійської місії до Ташкента про неї було повідомлено російському імператору Миколі II та Лондонському кабінету [44, с. 447].

20 квітня 1916 р. міністр британського МЗС Е. Грей у своїй телеграмі до англійського посла в Петрограді Дж. Б'юкенана писав: „Ви повинні інформувати пана Сазонова, що уряд Його Величності був би дуже вдячний, якщо б російський уряд арештував та негайно вислав до нашої країни всіх членів місії, які можуть бути британськими підданцями. Було б дуже бажано вжити запобіжних заходів, щоб попередити їх утечу” [44, с. 447]. З приводу цього прохання міністр МЗС Росії доповідав імператору Миколі II: „Деякий час назад, певно, за ініціативою індійського уряду великобританський уряд звернувся до нас з проханням про арешт та висилку до Англії вищезгадуваних

посланців. Запитаний мною з цього приводу генерал від інфантерії Мартсон повідомив, що ним при першій зустрічі дана була обіцянка щодо безперешкодного повернення їх до Афганістану. Крім того, посланці вважають себе афганськими підданцями та наділені афганськими паспортами. З огляду на це та поділяючи думку генерала Мартсона, що нам не слід загострювати відносини з Афганістаном та підривати довіру до нас уряду еміру такими заходами як арешт та видача посланців, які прибули, я дозволив собі відхилити прохання Лондонського кабінету” [44, с. 448]. Як видно з цього документа, російське МЗС практично не приховувало від Уайтхоллу факт прибуття та ведення переговорів з індійськими націоналістами, але й не збиралось арештовувати та видавати їх британцям, мотивуючи це загрозою загострення відносин з Афганістаном. Щоправда, ця аргументація не відповідала дійсності тому, що сам афганський емір Хабібупулла-хан був не зацікавлений у загостренні відносин з Росією та Британією. Однак іти на відкриту конфронтацію зі своїм союзником по Антанті Петроград не збирався. І коли в серпні 1916 р. до Російського Туркестану знову прибули індійські посланці від М. Пртапа, вони були доставлені до м. Мешхеду й видані там англійському консулу [44, с. 458].

Восени в Російському Туркестані продовжувало палати повстання, на листопад 1916 р. у лавах повстанців, до яких входили степові скотарі, дехкани (селяни – *М.Ш.*), певна кількість городян і невеликі групи партизан у горах та степах, нараховувалось приблизно 50 тис. чоловік. Форми опору були різноманітні – від масового відходу з підприємств та втеча в гори та й за кордон до збройних нападів на чиновників, війська, поліцію. Саме тоді відродилось поняття „басмачі”, яке вперше

виникло наприкінці 60-х рр. XIX ст. для позначення мусульманських партизан, які чинили напади на царські війська в Туркестані та Хорезмі [252, с. 66]. У російському генштабі та військовому керівництві Туркестанського генерал-губернаторства почали виникати підозри щодо можливої підтримки повсталих з боку Бухарського емірату чи Афганістану. Роз'яснення позиції цих країн відносно повстання в російському Туркестані надійшли від штабс-капітана Канатова наприкінці серпня 1916 р. У них зазначалося: „Бухарське населення поставилося до набору наших тубільців (корінне населення російського Туркестану – *М.Ш.*) цілком байдуже” [7/в, арк. 67]. Практично такі ж настрої на події, що відбувалися в Туркестані, були притаманні й афганському населенню: „Афганський уряд та афганці ставляться до набору тубільців на роботу цілковито байдуже і ніяких заходів з цього приводу афганський уряд не вживає” [7/в, арк. 64]. Свій нейтралітет афганський емір підтвердив наказом губернаторам північних провінцій не надавати на притулок на своїй території біженцям з Туркестану [7/в, арк. 55]. Така інформація про невтручання Бухарського емірату й Афганістану у внутрішні справи Російської імперії, додатково підкріплена з інших джерел, заспокоїливо подіяла на військову владу Туркестану, і вона зосередилася на придушенні повстання.

Тільки в січні 1917 р. за допомогою жорстоких, каральних експедицій та використовуючи політичні маневри, російському уряду вдалося придушити це стихійне, неорганізоване повстання.

Фактично на півроку російська Центральна Азія була паралізована від дій повстанців. Унаслідок чого був зірваний набір місцевого населення на тиллові роботи. Царській

адміністрації вдалось мобілізувати лише 123 тис. чоловік з 250 тис. запланованих [41, с. 270].

Ведення війни істотно розхитало господарство Росії, що спричинило до повномасштабної кризи, і як наслідок – поглиблення соціально-економічних і політичних суперечностей у державі. З початку 1917 р. невдоволення центральною владою, особливо в столиці, зростало та з 23 лютого переросло в загальний страйк. 27 лютого до страйкуючих приєдналися солдати Волинського, Преображенського та Литовського гвардійських полків. Того ж дня лівими та ліворадикальними партіями була створена Петроградська рада робочих депутатів, а членами Державної Думи ліберального спрямування був обраний „Тимчасовий комітет Державної Думи для встановлення порядку в столиці і для зносин з установами та особами” [211а, с. 178].

2 березня 1917 р. „Тимчасовий комітет”, направив делегацію Державної Думи лідера партії октябристів О.І. Гучкова та В.В. Шульгіна з текстом відречення від престолу до царя. Під час переговорів Микола II зрікся від престолу на користь свого брата Михайла, який також відмовився від трону.

4 березня в пресі були опубліковані два документи – Маніфест Миколи II про зречення від престолу й Акт про відмову прийняття верховної влади Михайлом. Того ж дня був опублікований склад Тимчасового уряду на чолі з відомим лібералом, близьким до кадетів князем Г.Є. Львовим.

Міністром іноземних справ став П.М. Мілюков, воєнним і морським міністром – октябрист О.І. Гучков, міністром юстиції – О.Ф. Керенський.

У декларації Тимчасового уряду, що була обнародована 7 березня, викладалися головні пункти програми: політична

амністія; свобода слова, друку, зборів та страйків; скасування всіх станових, релігійних та національних обмежень; скликання Установчих зборів; заміна поліції народною міліцією.

Фактично в ній декларувалися принципи внутрішньої політики, побудовані на засадах європейського лібералізму. У зовнішній політиці уряд В.М. Львова не відмовлявся від зобов'язань перед країнами Антанти.

Отримавши запевнення Мілюкова щодо намірів продовжувати війну, Тимчасовий уряд 22 березня був офіційно визнаний США, а 24 числа Великою Британією, Францією та Італією [60, с. 256]. Британський посол у своїй урочистій промові в присутності міністрів Тимчасового уряду та іноземних дипломатів наголошував: „Мій уряд бажає вірити, що під вашим високим керівництвом нова Росія не відступить ні перед якими жертвами і що, солідарна зі своїми союзниками, вона не складе зброї” [60, с. 256]. Для антианглійських сил цей виступ став ще одним свідченням того, що Велика Британія готова воювати до "останньої краплі російського солдата" [241, с. 71].

Тимчасовий уряд прагнув розповсюдити ті цінності, які задекларував у свій програмі від 6 березня на національних окраїнах Росії.

28 березня за ініціативою міністра закордонних справ була внесена деякою мірою ідеалістична пропозиція: „Звернути увагу еміра Бухарського на бажаність негайного видання маніфесту, у якому були б, між іншим, передбачені в повній згоді з шаріатом, зміна існуючого режиму в розумінні залучення населення до керування країною ... дозвіл на вільне відкриття, поряд з урядовою, також і приватних типографій та, зрештою, свобода друку” [13а, с. 187].

На засіданні Тимчасового уряду 5 квітня під головуванням князя Львова була прийнята постанова „Про створення Туркестанського комітету та встановлення тривкого порядку для улаштування Туркестанського краю” [13а, с. 230]. Планувалось, що Туркестанський комітет стане виконавчим органом Тимчасового уряду в Середній Азії. Його головою був призначений колишній мировий суддя М.М. Щепкін (1854–1919). Загалом до складу комітету ввійшли дев’ять депутатів Державної Думи всіх чотирьох скликань, з яких троє – А.Н. Букейханов, С.Н. Максудов, М.Т. Тинишпаєв – були членами мусульманської фракції та генерал-майор А-А.А. Давлетшин [13а, с. 230–231].

Щепкін, прибувши до Ташкента й зустрівши опозицію з боку місцевої Ради робочих і солдатських депутатів, вимушений подати у відставку, передавши свою посаду колишньому віце-губернатору Ферганської області, соціал-демократу В.П. Налівкіну. Непослідовна внутрішня політика, поразки на фронтах щодня розхищували соціальну базу Тимчасового уряду.

Підтверджуючи вірність зобов’язанням, міністр іноземних справ П.М. Мілюков 20 квітня направив до урядів Антанти ноту, у якій підкреслював прагнення довести війну до рішучої перемоги [13а, с. 19]. Публікація ноти Мілюкова у „Віснику Тимчасового уряду” призвела до політичної кризи, підірвала в Петрограді довіру до Тимчасового уряду; під тиском демонстрацій він та Мілюков вимушені були піти у відставку. Росію поступово охоплювала системна політична криза.

У цих умовах діяльність Туркестанського комітету ускладнювалась також сильною засухою 1917 р. та поганою організацією поставок борошна до Середньої Азії, унаслідок чого спочатку спостерігались перебої з постачанням хліба, а регіон

охопив голод. Цю ситуацію передбачали в МЗС ще наприкінці травня. Через російського Генерального консула Томановського голові департаменту іноземних справ Британської Індії А.Х. Гранту 6 червня був відправлений запит про можливість доставки борошна з Індії. У той же день від нього надійшла відповідь, у якій наголошувалося про неможливість доставки через те, що все зерно в цьому році заплановано використовувати на інші цілі [44, с. 501]. На наступний запит від 27 червня з проханням про закупку великої партії рису, на який в Індії очікувався врожай, Грант теж надіслав відмову. На цей раз він аргументував це таким чином: „Це вірно, в Індії багато рису. Але немає засобів його транспортування. Але брак залізничних вагонів робить неможливим доставку рису з рисовиробних районів до кордону. По-друге, верблюдів та іншого тяглового транспорту також у необхідній кількості немає для доставки від кордонів у Бухару. Навіть, якщо би був транспорт, у теперішніх умовах неможливо перекинути вантаж через Афганістан, транспортування через Персію вийде настільки дорогим, що робить це економічно не вигідним” [44, с. 503].

Такі відповіді свідчили про стрімке падіння авторитету Росії за часи правління Тимчасового уряду в очах уряду Великої Британії.

Влада же Британської Індії була зацікавлена в послабленні позицій Росії в Середній Азії, через що й відмовила в допомозі Туркестану, певною мірою спричинивши голод, та розхитала й до того не дуже тривкі позиції Тимчасового уряду в Середній Азії.

Відправлений на допомогу Туркестанському комітету Тимчасовим урядом генерал Коровиченко з самого початку свого приїзду повів непослідовну внутрішню політику та досить м'яку

лінію стосовно Ради робітничих і солдатських депутатів, що значно сприяло зміцненню позицій останніх.

На окраїнах Росії посилювались децентралізаторські тенденції. На Україні, Бессарабії, Білорусі, Прибалтиці, Кавказі з'являлись національні органи самоврядування, котрі брали курс на автономію, і в перспективі – проголошення незалежності. Велику Британію така ситуація влаштовувала, при якій послаблена Росія все ж таки могла вести війну, стягуючи на себе німецькі сили.

На початку серпня по таємних дипломатичних каналах надійшла тверда офіційна відмова англійського короля дати притулок Миколі II та його родині в Англії [211а, с. 183].

Отже, протягом 1913–1917 рр. російський уряд побоювався, що Афганістан зможе негативно вплинути на політичне становище в Середній Азії. У Лондоні розуміли ці перестороги Санкт-Петербурга, але нічого не робили, щоб їх ліквідувати, хоча мали певний вплив на афганського еміра, використовуючи „афганську проблему” як важіль впливу на Росію.

* * *

Після підписання конвенції 1907 р. протистояння між Російською та Британською імперіями переходить на новий етап. Хоча на офіційному рівні Лондон і Санкт-Петербург робили вигляд, що більше ніж зі сторічною ворожнечею на Середньому Сході покінчено. Боротьба за сфери впливу продовжувалася, щоправда, у дещо „латентному” вигляді.

Для цього британське військове відомство відряджає до туркестанського генерал-губернаторства своїх офіцерів, які під

виглядом здійснення наукових досліджень, подорожей або полювання здійснювали рекогносцію місцевості на операційно важливих шляхах до китайської Кашгарії (Сінцзян) та Афганістану. У самому російському Туркестані, Бухарському еміраті та Хівинському ханстві постійно перебували піддані Британської імперії торговці-індуси, що займалися збором даних для англійської розвідки. Підприємства Великої Британії, які розгорнули активну діяльність у європейській частині Росії та на Кавказі, намагалися долучитися до ринків збуту та природних багатств Туркестану. Такі прагнення британських промисловців знайшли відображення в неодноразових зверненнях до Міністерства економіки з проханням про дозвіл на відкриття своїх філіалів у російських середньоазійських володіннях. Зазначені дії британців викликали різку негативну реакцію туркестанської військової влади, які вимагали від Санкт-Петербурга рішучих заходів щодо припинення англійської експансії. Таку налаштованість військових не поділяло Міністерство закордонних справ на чолі з С.Д. Сазоновим, який докладав чимало зусиль, аби не допустити відкритого англо-російського конфлікту. У результаті неузгодженість дій між відповідними російськими міністерствами створювала умови для розвідувальної діяльності британських спецслужб у Середній Азії напередодні Першої світової війни.

Як свідчать архівні матеріали, британські правлячі кола, зацікавлені в збудженні напруженості між Російською імперією та Афганістаном, не тільки не перешкоджали, а навіть сприяли знаходженню в Кабулі в 1911 р. турецької дипломатичної місії, яка намагалася схилити афганського еміра Хабіббуллу-хана до військового союзу проти Росії. Частково це їй удалося зробити. Після від'їзду османської делегації Кабул перейшов до регулярних збройних провокацій на російсько-афганському кордоні. Відповідь офіційного

Санкт-Петербурга, який не вживав рішучих кроків, уникаючи прямої конфронтації з країною, котра знаходилась під протекторатом Великої Британії, була явно не адекватною.

У ході Першої світової війни наслідком неузгодженості дій між Лондоном та Санкт-Петербургом на Середньому Сході стало прибуття восени 1915 р. до Афганістану німецької військово-дипломатичної місії Нідермаєра-Гентинга, до складу якої входили також індійські націоналісти та турецькі офіцери. Головним завданням цієї делегації було схилення афганського еміра Хабібুলли-хана до вступу у війну на боці Троїстого союзу та одночасно відкриття бойових дій проти Великої Британії. Один з лідерів індійського національно-визвольного руху М. Пртап звернувся через туркестанського генерал-губернатора до російського імператора Миколи II з проханням дотримуватись нейтралітету в разі виступу Афганістану у війну проти Великої Британії. Така пропозиція була відхилена як неприйнятна. Форін Оффіс, дізнавшись про перебування індійських націоналістів у Російському Туркестані, вимагав негайної їх видачі, але безрезультатно. Наприкінці травня 1916 р. місія покинула межі Афганістану. Таким чином, Німеччина не досягла мети поставленої, у зв'язку з відправкою місії Нідермаєра-Гентинга. Однак німецьким правлячим колам удалося протягом тривалого часу (біля року!) сковувати дії англо-індійської армії на Месопотамському фронті. Одним з наслідків, на наш погляд, є поразка армії генерала Таунсенда під Кут-ель-Амаррою.

З вибухом у Росії Лютневої революції 1917 р. та відречення Миколи II Велика Британія не змінила свого зовнішньополітичного курсу стосовно Афганістану та Середньої Азії. Прихід до влади Тимчасового уряду, який не знімає з себе зобов'язань продовжувати війну з Німеччиною, Уайтхолл вітає та встановлює з ним дипломатичні

відносини. На афганському напрямку Росія в період лютого-жовтня 1917 р. практично не веде активної політики. У Середній Азії зусилля Тимчасового уряду були зосереджені переважно на утриманні влади на місцях. Цим користується Велика Британія, яка посилює свої позиції в Афганістані.

РОЗДІЛ 4

АНГЛО-РАДЯНСЬКА БОРОТЬБА ЗА СЕРЕДНЮ АЗИЮ І АФГАНІСТАН У 1917–1922 рр.

4.1. Англо-радянське протиборство за встановлення впливу в Середній Азії та Афганістані в 1917–1920 рр.

Ситуацією стрімкого падіння впливу Тимчасового уряду та його прорахунки у зовнішній та внутрішній політиці скористалася партія більшовиків під керівництвом В.І. Леніна, які наприкінці жовтня 1917 р. у результаті збройного повстання в Петрограді повалили Тимчасовий уряд. Здобувши владу, більшовицький уряд почав утілювати в життя зовнішню політику, абсолютно протилежну тій, що проводили його попередники.

26 жовтня (7 листопада) 1917 р. був прийнятий „ Декрет про мир”, у якому Робітничий та Селянський уряд Росії пропонував ” Усім народам, які воюють, та їх урядам почати негайно переговори про справедливий та демократичний мир” [25, Т.2, с. 11]. У відповідності з цим декретом уже 19 листопада (2 грудня) 1917 р. повноважні представники Ради Народних Комісарів (РНК) вступили в сепаратні переговори з німецьким командуванням. Чим більшовики підтвердили свої наміри вийти з війни та розірвати відносини з Антантою.

Наступним кроком, який закріпив курс РНК на Світову соціалістичну революцію, стало „Звернення до всіх трудящих

мусульман Росії та Сходу” від 20 листопада (3 грудня) 1917 р. У ньому, зокрема, було сказано: ” Не від Росії та її Революційного уряду чекає вас поневолення, а від хижаків світового імперіалізму, від тих, які перетворили вашу батьківщину на розкрадену та обібрану “ колонію”. Скидайте ж цих хижаків та поневолювачів ваших країн” [25, Т.2, с. 34]. Фактично ж це Звернення було прямим заклик до мусульман Середнього Сходу та Індії проти британського панування. Поряд з цим у грудні 1917 р. радянський уряд проводить націоналізацію іноземних капіталів [25, Т.2, 66, с. 97–98]. Зазначимо, що наприкінці 1917 р. на частку Англії перепадало 22,6% усіх іноземних інвестицій у російську економіку та 70% усього військового боргу Російської імперії та Тимчасового уряду [296, с. 14].

Оцінюючи дії більшовиків на міжнародній арені, ще в грудні 1917 р. прем’єр-міністр Великобританії Д. Ллойд Джордж писав: „Вони самі визнавали, що їх мета – повалити всі капіталістичні уряди, тому ми могли очікувати від них тільки ворожих дій” [71, Т 6, с. 82].

Одним з перших офіційних документів, які визначали політику Великобританії щодо Радянської Росії, став меморандум міністра закордонних справ Артура Бальфура від 29 листопада 1917 р. У ньому була визнана необхідність протистояти “войовничому Більшовизму” в тих регіонах, де дії більшовиків могли завдати втрат британським інтересам [91, с. 1393–1394].

У Туркестані місцева національна інтелігенція прийнялась за розбудову автономії свого краю. 9 листопада 1917 р. у Ташкенті відбулася Туркестанська мусульманська рада, на якій було визнано Тимчасовий уряд єдиного легітимного владного органу

краю, що відповідає інтересам корінного мусульманського населення та оголошена йому повна довіра [374, 1917р. 21 лист., с. 2]. 5-13 грудня 1917 р. в Оренбурзі відбувся загальноказахський з'їзд, що оголосив про створення казахської автономії Алаш-Орда та створення уряду на чолі з представником казахської ліберальної інтелігенції А. Букейхановим. Одним з перших рішень цього уряду стало формування збройних формувань для боротьби проти більшовиків.

21 грудня 1917 р. питання про ставлення Великої Британії до Радянської Росії було поставлене на засіданні Воєнного Кабінету. Урядом був розглянутий та прийнятий ще один меморандум, який підготував також А. Бальфур, про розділ Росії на англійську та французьку “зони впливу”. У межах реалізації цього рішення заступник міністра закордонних справ лорд Р. Сесил та воєнний міністр лорд А. Мілнер 23 грудня 1917р. підписали з прем'єр-міністром Франції Ж. Клемансо й міністром іноземних справ С. Пішоном відповідну угоду [292, с. 58]. Згідно з цією угодою Північ Росії, Північний Кавказ, Закавказзя та Середня Азія стали зоною англійського впливу.

Офіційне оголошення Середньої Азії сферою англійських інтересів позначило початок наступальної політики в цьому регіоні. Головними формами реалізації нової доктрини були: відкриті бойові дії проти більшовиків та підтримка антирадянських сил Середньої Азії.

У самому Туркестані ймовірність захоплення англійцями краю розглядалася ще з початку 1918 р. Доволі чітко цю думку висловив І.К. Оппоков: „... для того, щоб опанувати безсилим неозброєним Туркестаном, готовим визнати якого хоч господаря, аби він був трохи сильніший, досить двох дивізій” [11, арк. 63].

Головною метою інтервенції він вважав намагання оволодіти важливим бавовняним районом і втім не дати можливості Німеччині, Австрії або Росії використати ресурси Туркестану [11, арк. 63]. Існуванню такої думки в суспільстві також сприяло розповсюдження чуток у Туркестані про будівництво англійцями залізниці Кветта-Герат та Герат-Термез [11, арк. 63].

Табір противників, невдоволених політикою радянської влади в Середній Азії, ставав з кожним місяцем усе більшим. Кроком, який налаштував проти них місцеве населення, став розгром першого національного уряду Туркестанської автономної республіки м. Коканді (у радянській історіографії носила назву Кокандської автономії – *М.Ш.*). Використавши як привід до нападу сутичку між міліцією автономії на чолі з Курширматом та більшовицькою залогою кокандської фортеці, війська Червоної Армії пограбували та зруйнували більшу частину міста. Уряд під керівництвом М. Чокаєва був розігнаний, а залишки збройних частин автономії, перейшовши до партизанської боротьби, утворили басмацькі загони.

Наступним кроком місцевих більшовиків став вступ у конфронтацію з Бухарським еміратом на початку 1918 р. Приводом до загострення відносин послугувало перебування в бухарських в'язницях лідерів та активістів джадідського руху, ув'язнених ще під час квітневої демонстрації 1917 р. Ф. Колесов вирішив скористатися цим і 17 січня в друкованому органі більшовиків Туркестану „Наша газета” в ультимативній формі звернувся до бухарського еміра з вимогою випустити в'язнів [364, 1917р. 17 січня, с. 1]. Відмова еміра „піти назустріч” РНК Туркестану послугувала приводом до радянського збройного вторгнення. Увійшовши в межі емірату на чолі військового загону

червоноармійців, погрожуючи розв'язанням бойових дій, Ф.І. Колесов вимагав від еміра сплатити контрибуцію. Емір виконав цю вимогу голови Раднаркому Туркестану, проте він, не задовольнившись сумою, зруйнував літню резиденцію еміра Керміне [11, арк. 61]. Цей вчинок спровокував до різанини мешканців російських поселень емірату та зруйнування бухарської ділянки Закаспійської залізниці місцевим населенням [189, с. 4]. Наприкінці березня емір погодився на укладання з Ф. Колесовим мирної угоди, за якою більшовики зобов'язувались не вчиняти нападів на емірат, а Алімхан забезпечував гарантії безпеки російським поселенцям та відбудову пошкоджених ділянок залізниці [11, с. 61]. Після цих подій емір зробив різкий дрейф від нейтрального ставлення до радянської влади до настороженого й ворожого.

Доволі сумна доля спіткала російські поселення, що знаходились по бухаро-афганському кордону, де в тому числі знаходились й митні установи. Звідси, за визнанням начальника 7-го Прикордонного округу, вперше і пішов розлад, де ще в травні 1917 р. два загони знялись з постів..., а у 1918 р. залишили оголеною від охорони практично всю лінію кордону. Події, які виникли в березні місяці в Бухарі (Збройний похід під керівництвом Колесова у березні 1918 р. проти Бухарського емірату – *М.Ш.*), у край важко відобразились і на митній частині. З 10 розташованих тут установ тільки три: Бухарська, Керкінська та Патта-Курганська митниці – порівняно мало постраждали, інші цілковито розбиті зі знищенням усього інвентарю та діловодством” [6/а, арк. 1]. „Важке становище Туркестанського краю з огляду на гостру нестачу спонукало Раду Комісарів Туркестанської Республіки видати в червні 1918 р. накази про

вільний привіз та вивіз з Персії та Афганістану продовольчих припасів, сировини та інших предметів хатнього господарства та цілковито вільному привозі товарів з Китаю”[6/a, арк. 1]. Такий стан речей на зовнішніх кордонах Росії призвів до безконтрольного ввезення до прикордонних територій не тільки товарів господарчого споживання, але й зброї, якою озброювались басмацькі загони.

Ще одним противником радянської влади в Туркестані стали козаки Семиреченської області та Оренбурзької губернії. Отаман Оренбурзького козацького війська О.І. Дутов розпочав блокаду Ташкентської залізниці – шляху, за яким постачався хліб до Туркестану. Бої тривали з 1917–1918 рр. з перемінним успіхом для обох сторін.

У таких умовах частини англо-індійської армії, дислоковані у провінції Хоросан, готувались до збройного вторгнення в Туркестан.

Першим на офіційному рівні питання про реалізацію цього проекту торкнувся міністр у справах Індії сер Е. Монтегю у своїй телеграмі до віце-короля Індії лорда Ф. Челмсфорда: „Чи не вважаєте ви доцільним організувати в Туркестані британську місію, подібну до місії Денстервіля на Кавказі, з метою надання підтримки антимаксималістському руху (тобто більшовиків і їх прибічників – *М.Ш.*)” [23, с. 4].

Уже в середині січня 1918 р. англійці розпочали підготовку до організації цієї місії. Так, у листі від 18 січня 1918 р. британського військового міністерства до міністерства у справах Індії зазначалось, що „Армійська Рада” (консультативний орган, який коректував узгодженість дій різних військово-політичних відомств – *М.Ш.*) не тільки погодилась з пропозицією статс-

секретаря у справах Індії уповноважити Індійський уряд провести попередні заходи зі створення англійської організації в Середній Азії, але і ... що відправку місії слід розпочати не відкладаючи” [23, с. 5]. Як видно з наведених документів, у британському уряді надавали великого значення створенню в Російському Туркестані англійської місії. Її головою був призначений генерал Уїлфрід Маллесон. Вибір Уайтхоллу пав на цього військового не випадково. У 1904–1914 рр. він був керівником розвідки Британської армії в Індії. За цей час ним була проведена колосальна робота зі створення розвідувальної сітки в регіоні Середнього Сходу [110, с. 8]. Також він дуже добре розумівся у специфіці регіону. Тому Маллесон був найкращою кандидатурою на посаду голови місії до Туркестану.

У власних мемуарах, які вийшли в 1933 р. у журналі “Fortnightly Revue”, сер Уїлфрід визначив такі цілі місії:

1. Зорганізувати на місці спротив турецько-німецькому наступу.
2. По можливості забезпечити за собою Середньоазіатську залізницю так, щоб противник не міг використовувати її.
3. Узяти у власні руки все судноплавство на Каспійському морі.
4. Перехопити агентів противника.
5. Протидіяти ворожій пропаганді [73, с. 3].

Фактично ж Маллесон повинен був домогтися повалення радянської влади в Туркестані, яка затвердилась там наприкінці 1917 р., використовуючи при цьому британські війська та допомагаючи місцевим антибільшовицьким силам. Проте, ще в той час існували різні думки з приводу справжньої мети місії. У повідомленні французької воєнної місії в Персії від 3 жовтня 1919 р. висловлювалась припущення, що метою генерала Маллесона було повністю ізолювати уряд Ашхабада (Закаспійський уряд Ф.Фунтікова – *М.Ш.*) і завадити

йому зв'язатися з арміями Колчака, Поволжя, Денікіна, тобто з усіма хто боровся за встановлення колишньої Росії” [Цит. за 299, с. 103]. Це припущення побічно підтверджувалось діями Уайтхоллу стосовно інших окраїн колишньої Російської імперії, коли вона надавала підтримку національним антибільшовицьким силам за умови їх лояльності до Великої Британії. Безперечно, її правлячі кола були зацікавлені в існуванні Росії, але значно послабленої без деяких територій. Туркестан і Кавказ ставали тими регіонами, у яких Британія мала встановити свій вплив.

На початку 1918 р., паралельно з військовою місією Маллесона, готувалась ще одна дипломатична місія до Ташкента – столиці Радянського Туркестану. Ініціатором відправки цієї місії виступив член парламентської фракції Ліберальної партії в Палаті громад капітан третього рагу Джозьє Веджвуд. Пропозиція Веджвуда, ледве типова для представників ліберальних кіл, швидко знайшла підтримку серед керівництва Політичного Департаменту Індійської служби в Лондоні. Вони погодились з тим, що до Середньої Азії треба направити групу енергійних та рішучих офіцерів для праці на користь британських інтересів проти більшовицької та німецької експансії, спрямованої проти Індії [110, с. 25]. Однак їм відмовлялося в наданні офіційного статусу, і при невдачі члени місії повинні були відректися від уряду Його Величності. Спочатку на чолі місії став британський генеральний консул у Кашгарі підполковник Макартней. Також до її складу ввійшли офіцери, які вже мали досвід роботи в Середній Азії. Це були підполковник Ф. Бейлі (пізніше став на чолі місії, змінивши Макартнея), майор С. Блекер та майор Ф. Есертон. Останній про мету місії висловився таким чином: „Хоча надання прямої військової підтримки просоюзницьким елементам не

передбачалось, важливо було створити невелику британську військову організацію, від якої протягнулись би щупальця для отримання інформації та використання того, що може бути корисним” [Цит. за 292, с. 68]. Для підтримки постійного зв’язку з місією в Кашгарі в якості британського консула був залишений майор Есертон, який змінив на цій посаді підполковника Макартнея.

12 липня в Ашхабаді – центрі Закаспійської області Туркестану – сталося повстання, яке призвело до падіння радянської влади та створення Закаспійського кабінету міністрів на чолі з членом партії соціалістів-революціонерів Ф. Фунтіковим [210, с. 116]. Через три тижні після приходу до влади Закаспійський уряд звернувся до місії Маллесона з проханням надати військову допомогу в боротьбі з більшовиками.

Уже 19 серпня 1918 р. у Мешхеді уповноважений представник Закаспійського уряду В. Дохов, з одного боку, та генерал Маллесон – з іншого, підписали офіційну угоду. Зокрема, у ній, зазначалося: „Уповноважений великобританським урядом, я, генерал-майор Маллесон, гарантую пропозиції військової та фінансової допомоги, доки Закаспійський уряд знаходиться при владі та ставить на чолі своєї політичної програми відновлення порядку та придушення всіх більшовицьких та турко-німецьких інтриг і загарбних намірів” [29, Т.2, с. 96]. Згідно з цією угодою 27 серпня англо-індійські війська вступили в бої з Червоною гвардією, що істотно ускладнило становище більшовиків на Закаспійському фронті. Офіційна газета Закаспійського уряду “Голос Середньої Азії” прокоментувала події серпня-жовтня так: “Послуги англійців неоціненні. З їх допомогою ми стали наступати, узяли Душак, Теджен, Мерв, Байрам-Алі. У деяких

випадках їх дії були винятковими, а часом уся тяжкість лягала на плечі наших союзників” [29, Т.2, с. 362].

У той час, як англійці контролювали практично всю західну частину Закаспійської області до порту Красноводська (нині м. Туркменбаши Туркменістану – *М.Ш.*), 16 вересня 1918 р. були доставлені на пароплаві „Туркмен” 26 бакинських комісарів на чолі з головою Бакинського Совнаркому С.Г. Шаумяном, які рятувались від турецького наступу на Баку та прямували до Астрахані. Завдяки зрадництву капітана судна вони були віддані в розпорядження англійського гарнізону під началом полковника Баттіна у складі 4-го Хемпширського полку й однієї батареї артилерії [82, с. 52]. Як писав Маллесон: „Британська місія не бажала, щоб ці комісари проникли в Закаспій і залишились там. Але ми не бажали, щоб їх убивали, хоча, ймовірно, що за попередню крайність вони заслуговували на таку долю. Безсумнівно, вони були більш цінними для нас живими. Нас цікавило не тільки віддалення їх як можна скоріше із Закаспію, ми дуже потребували в них як у заручниках. У Самарканді і в Ташкенті були британські й союзні нам підданці, про долю яких ми дуже турбувались” [73, 5]. Однак з 19 на 20 вересня 1918 р. вони були розстріляні на 207-й версті від Красноводська підрозділом, вірним Ашхабадському уряду Фунтікова. Ця подія дуже добре була використана більшовиками для розгортання пропагандистської компанії проти англійців. Не маючи прямих доказів щодо причетності британської місії до розстрілу 26 бакинських комісарів, вони всю відповідальність за це вбивство поклали на генерала Маллесона. Останній, у свою чергу, повністю відкидав ці обвинувачення, мотивуючи тим, що зробив усе можливе за для врятування комісарів, а винним він вважав члена

партії соціалістів-революціонерів Куна. В офіційній радянській історіографії й пропаганді, аж до розпаду СРСР, розстріл бакинських комісарів залишався яскравою ілюстрацією зlodіян „людоїдів англійського імперіалізму” [82, с. 54] під час їх інтервенції в Середній Азії.

Вступ загонів англо-індійської армії до Закаспійської області через деякий час позначився на діяльності англійської місії в Ташкенті. Побоюючись ворожих дій з боку більшовиків, практично всі члени місії вимушені були покинути Радянський Туркестан. Так, у середині серпня Макертней поїхав у Кашгар, Блекер на Памір, а в Ташкенті залишився один Бейлі.

Ведення бойових дій англійськими колоніальними військами в Закаспії 21 жовтня стало предметом обговорення на спеціальному засіданні Центрального виконавчого комітету Туркестанської республіки (ТурЦВК). На цьому засіданні було прийняте рішення проінформувати Москву про англійський наступ та чекати подальших розпоряджень. Коли минуло п'ять днів, ТурЦВК отримав відповідь від Народного Комісаріату з іноземних справ РСФРР. У ньому, крім решти вказівок, містились накази, які безпосередньо торкалися англійської місії в Ташкенті. Місцева влада була зобов'язана: „1. Інтернувати всіх підданих союзних держав віком від 17–48 років ... 2. Припинити всіляку видачу грошей англійцям та їх союзникам. 3. Арештувати усіх офіційних представників (Антанти – *М.Ш.*), відібрати в них листування, переправити листування до нас (НКІС – *М.Ш.*). Окрім того, розпорядженням було приписано: “У якому стані знаходиться полковник індійської служби Бейлі? Ваші колишні міркування відпадають. Його необхідно затримати негайно” [82, с. 89]. Намагаючись врятувати британського офіцера, голова

департаменту іноземних справ А. Грант посилає до Москви телеграму, у якій наголошує на тому, що він немає ніякого відношення до місії Маллесона, проте це запевнення не взялося більшовиками до уваги, і вони оголосили на британського офіцера в розшук. Передбачаючи таку ситуацію, Ф. Бейлі заздалегідь перейшов на нелегальне становище і впродовж цілого року під виглядом військовополоненого австро-угорської армії ховався в Ташкенті. У жовтні 1919 р. він перебрався до Бухари, а звідти у Мешхед [266, с. 109]. На жаль, нам не вдалось знайти документів, які б підтверджували про факт ведення переговорів між Ф. Бейлі та бухарським еміром. Зазначимо, що саме факт знаходження цього офіцера на нелегальному становищі в Середній Азії дав змогу радянським історикам і пропагандистам стверджувати про англійських інструкторів у організації басмацького руху. Архівні матеріали, які зберігаються в РДАСПІ, дають можливість стверджувати, що хоча ті завдання (збір розвідданих про стан у Російському Туркестані), які покладались на нього британським урядом, він виконав, проте його роль у антирадянському русі, яка відводиться йому в радянській історіографії, явно перебільшена.

Серед представників Антанти, які були заарештовані, знаходився й американський консул у Ташкенті Р. Тредуелл та датський офіцер капітан Брун, які були покликані відстоювати інтереси австро-угорських та німецьких військовополонених у Російському Туркестані. Проте після нетривалого ув'язнення вони були відпущені та через Москву відправлені до Швеції. Сам Тредуелл у повідомленні до МЗС США від 3 травня 1919 р. писав про своє перебування в Росії: „... крім двох арештів, до більшовиків претензій не маю” [54, с. 183].

У цілому з кінця серпня 1918 р. по квітень 1919 р. англійці контролювали всю західну частину Закаспійської області. Про це у своїх мемуарах генерал Маллесон писав так: “Кілька британських офіцерів фактично керували впродовж восьми місяців районом, величиною в половину Європи, який знаходиться на схід від Каспійського моря” [82, с. 51]. Якщо з серпня до грудня 1918 р. голова британської місії керував Закаспійською областю за допомогою уряду Ф. Фунтікова, то з січня до квітня 1919 р. у його руках була зосереджена практично вся влада на цій території. Це виражалось у заміні Закаспійського кабінету міністрів у січні на Комітет громадського порятунку, який складався з п’яти осіб, особисто підконтрольних Маллесону [82, с. 109].

У цей час в Афганістані почали з’являтися симптоми істотних змін у внутрішньополітичному житті. Прихід до влади більшовиків та оголошення ними про допомогу країнам, що борються з англійськими імперіалістами, не зустріло особливого ентузіазму з боку афганського еміра Хабібুলли-хана. Залишаючись вірним зобов’язанням перед Великою Британією, він не пішов на зближення з Радянською Росією, не побажавши встановлювати з нею дипломатичні відносини. Однак у той час він і не погодився взяти участь у інтервенції Англії до Середньої Азії, не надавши дозвіл англійцям перекинути свої сили через територію Афганістану, побоюючись, що таким чином вони зможуть повністю окупувати його державу. У відповідь на це Уайтхол не задовольнив прохання Хабібুলли про допуск афганської делегації на Паризьку мирну конференцію.

У період з листопада 1917 до лютого 1919 р. у Афганістані посилювалася внутрішньополітична боротьба за визначення

зовнішньополітичного курсу. В оточенні Хабібулли все більше набувало впливу угруповання, яке бажало війни з Англією за підтримки Радянської Росії. Емір же й далі продовжував дотримуватися позиції нейтралітету. Упровадження політики балансування коштувала афганському монарху життям. 21 лютого 1919 р. емір Афганістану Хабібулли-хана був убитий. Після його смерті позначилося двоє претендентів на престол – Аманулла-хан та Насрулла-хан. На боці першого знаходились місцеве населення Кабула та його військовий гарнізон, другого ж підтримувало вище духовництво, частина пуштунських племен і селянства, а також регулярні війська, розквартировані в Джелалабаді [77, с. 125]. За традицією наступником померлого еміра повинен був стати його старший брат, однак Аманулла відмовився це визнати й рішуче почав розширювати ряди своїх прихильників. Для цього він підняв платню військовим, за допомогою цінних подарунків задобрих найбільш впливових вождів пуштунських племен, випустив з тюрем політичних в'язнів, у тому числі й кількох індійських націоналістів, ув'язнених ще за наказом його батька [77, с. 128]. Кульмінацією цих заходів 23 лютого стало урочисте принесення присяги в емірському палаці та публічні обіцянки добитися незалежності та помститися за батька [77, с. 128]. Після того, як джелалабадський гарнізон, брати Аманулли – Інаятулла-хан та Хаятулла-хан – визнали його еміром, Насрулла зняв свої претензії на престол. Навіть такий вчинок не заспокоїв Аманулла, і він вирішив остаточно нейтралізувати свого дядька, ув'язнивши за звинуваченням у вбивстві батька. Насрулла був цим дуже ображений і рішуче відкидав свою вину [77, с. 136]. І хоча прямих доказів його причетності не було знайдено, це не завадило

молодому еміру провести суд, на якому Насруллу засудили на довічне ув'язнення [77, с. 137].

Зміцнивши свою владу всередині країни, Аманулла взявся за зовнішньополітичні справи, оголосивши Афганістан незалежною державою.

Першою країною, що визнала незалежність та повний суверенітет Афганістану, стала Радянська Росія, яка вже 27 березня 1919 р. повідомила про це афганський уряд. У свою чергу, у квітні до Москви вирушило афганське посольство. Це ще більше загостило англо-афганські відносини. Розуміючи, що британський уряд без бою не піде на визнання Афганістану як незалежної держави, Аманулла почав готуватися до війни.

На початку березня 1919 р. уряд Ллойд Джорджа відкликав місію Маллесона з Середньої Азії. Підкоряючися цьому рішення, 1 – 2 квітня 1919 р. генерал вивів головну частину британських військ із Закаспійської області до Хоросану. Невеликий гарнізон з 500 вояків на чолі з полковником Бітті залишився в Красноводську до серпня 1919 р. Таке рішення Уайтхоллу уявлялось доволі дивним з огляду на тяжке як внутрішнє, так і зовнішнє становище більшовиків. Проти них одночасно діяли армії білогвардійських генералів А. Денікіна, М. Юденіча, М. Колчака. Зв'язок з Туркестаном був дуже непостійним завдяки діям отамана оренбурзьких козаків О. Дутова, який на деякий час узагалі відрізав Радянський Туркестан від центральних російських губерній, блокувавши залізницю. Цей маневр отримав назву „оренбурзька пробка”. У більшовиків же Туркестану не вистачало сил надалі чинити опір англо-індійським військам. Не дивлячись на ці факти, радянські історики стверджували, що причиною виводу місії стали перемоги Червоної армії на фронтах

громадянської війни, хоча в цей час вона терпіла військові невдачі. Британські та американські історики або взагалі не вказують причин відходу Маллесона, або обмежуються туманними формулюваннями, що начебто в присутності британських військ відпала необхідність.

На наш погляд, відклик місії був щільно пов'язаний з подіями, що в цей час відбувались в Афганістані. Зі вступом Аманулли-хана в переговори з Москвою з'являлася можливість військового афгано-радянського альянсу, який був небезпечним для британської місії. У разі виникнення війни з Афганістаном вона могла бути заблокована в Закаспійській області.

Ураховуючи чисельну та військову-технічну перевагу англо-індійської армії, емір усе ж таки розраховував на успіх. Цьому сприяли кліматичні умови, войовнича налаштованість пуштунських племен та масові заворушення в північних провінціях Індії. Останні були пов'язані з розстрілом 13 квітня 1919 р. англійськими військами мирного мітингу, на якому загинуло понад 1 тис. місцевого населення в м. Амритсарі провінції Пенджаб. Сама демонстрація була складовою частиною „сатьяграхі” – компанії „громадянської непокорі”, яку проводив лідер Індійського національного конгресу (ІНК) М.К. Ганді, що була відповіддю на закон С.А.Т. Роулетта, котрий був спрямований проти індійського національно-визвольного руху [283, с. 27]. Аманулла сподівався, що в разі вступу в межі Британської Індії він буде підтриманий не тільки пуштунами, але й індусами.

3 травня 1919 р. між британськими та афганськими військами відбулись перші сутички, які поклали початок третій англо-афганській війні. Бойові дії велись на трьох фронтах –

Східному (Ягістанському), Південному (Кандагарському), Північному (Читральському). З початку військова компанія складалась для афганців доволі успішно – у перший тиждень війни вони змогли просунути вглиб Індії, окремими колонами досягнувши р. Інд [77, с. 142]. Було зайнято 6 міст, у тому числі й фортеця Тал [305, с. 186]. Проте цей успіх був тимчасовим: 19 травня англо-індійська армія перейшла в наступ, використовуючи літаки, танки, артилерію, примусила афганські війська відійти на початкові позиції [77, с. 142]. Щоправда, партизанські дії в тилу британської армії, холерна епідемія та загроза виступу індусів Пенджабу на підтримку афганців змусило Делі 21 травня піти на переговори про перемир'я, яке було встановлено 3 червня.

З виводом місії генерала Маллесона з Туркестану англо-радянське протистояння в Центральній Азії вступило в нову фазу, що позначилось переходом від відкритих військових зіткнень до гострих політичних конфронтацій.

Антагонізм між Британією та Афганістаном намагалась використати Радянська Росія. Перед початком англо-афганської війни 29 квітня 1919 р. дипломатична місія, яку очолював колишній царський дипломат М.З. Бравін, перетнула афганський кордон, але місцеві прикордонники, з тиждень протримавши членів місії у в'язниці та не дочекавшись відповідних розпоряджень з Кабула, 7 травня наказали їм залишити країну [191, с. 173]. Скоріш за все затримка на дозвіл була пов'язана, з початком бойових дій на фронтах. Повернувшись у Нову Бухару, за кілька днів до М.З. Бравіна надійшов лист від губернатора провінції Мазарі-Шаріф, який підтверджував згоду Кабула прийняти радянську місію [Цит. за: 119, с. 174]. Приблизно в цей же час у бік радянського кордону висунулась афганська

дипломатична місія в кількості 50 чоловік на чолі з генералом Валі-ханом. Про її прибуття 26 травня 1919 р. до Нової Бухари відразу було повідомлено телеграмою з Ташкента в Наркомат іноземних справ. У ній зазначалось, що метою місії є встановлення дружніх дипломатичних зв'язків з Радянської Росією, а також містилась інформація про те, що „Афганістан веде зараз боротьбу з англійцями за незалежність і пропонує свою дружбу й очікує від нас (Радянської Росії *М.Ш.*) на допомогу, головним чином, військовими припасами, яких бракує” [2/а, арк. 1]. Зі свого боку влада Туркестанської республіки зробило все можливе, щоб якомога скоріше й без перешкод доставити афганців до Москви.

Місія ж Бравіна, ураховуючи те, що друга спроба в червні потрапити до Афганістану, на цей раз на пароплаві по Амудар'ї, зазнала невдачі та була обстріляна туркменами, вирушила в зазначеному напрямку лише 1 липня [191, с. 174].

Як свідчило повідомлення 3 вересня 1919 р. Бравіна, прийом у Кабулі став для нього неприємною несподіванкою: „Повноважне представництво прибуло до Кабула 21 липня 1919 р. Відразу мною було порушене питання перед афганським урядом про дозвіл нам відкрити офіційні генеральні консульства в Гераті, Мазарі-Шаріфі, Кандагарі та консульства в Желалабаді й Меймені. Афганський уряд не тільки не дає нам відповіді на цей запит, але навіть до сих пір не дозволяє підняти прапора над будинком повноважного представництва” [8/а, арк. 146]. З особистих розмов з еміром Бравін з'ясував, що мирний договір з англійцями вже підписаний. Також він висловлював своє занепокоєння двозначною поведінкою еміра, який поступово піддається на умовляння англійців. На погляд російського

дипломата, британська сторона прагнула лише єдиного – вільної перепустки для військ через Афганістан для нападу на Кушку, Керкі та Термез. До такого висновку його спонукала розмова з міністром іноземних справ Махмудом-Тарзі, який обережно цікавився присутністю радянських військ у фортеці Кушка та їх готовністю відбити можливий напад англійців [8/а, арк. 146]. Наступні зустрічі з Аамануллою-ханом ще більше насторожили Бравіна, а саме вислови еміра: „Твердо віруючи у повну можливість об'єднання усіх азійських мусульман навколо Афганістану, я вважаю, що Радянська Росія заради укріплення своїх сил для майбутньої боротьби з Англією легко могла б поступитися мені тільки під протекторат Закаспійську область, Хіву, Бухару та Фергану (Території мешкання туркменських племен та колишніх Бухарського емірату, Хівинського та Кокандського ханств – *М.Ш.*). Для нашої спільної користі ви повинні були би негайно передати мені Кушкінську бездротову телеграфну станцію для доставки до Кабула” [8/а, арк. 147]. У наступному повідомленні до Москви від 11 вересня 1919 р. він наголошував: „Я рішуче стверджую, Афганістан вже не друг нам. Мені дано зрозуміти, що Афганістан уклав з Англією тривалий мир і знову не збирається з нею воювати. На додаток усього слід звернути увагу на те, що емір збирається таємно послати Бухарі військову допомогу під виглядом інструкторів [8/а, арк. 151]. Дійсно, у ході переговорів у Равальпінді (Індія) 8 серпня 1919 р. була підписана прелімінарна англо-афганська угода. Згідно з нею уряд Його Величності вимушений був визнати незалежність Афганістану [177, с. 209].

Занепокоєне точністю й правдивістю повідомлень М. Бравіна та його надійністю радянське керівництво вирішує

поставити замість нього члена Турккомісії Я.З. Сурица, який 24 жовтня 1919 р. вирушає з Ташкента до Кабула [191, с. 174]. Прибувши на місце призначення, він з перших же тижнів свого перебування включився в активну роботу з укладання радянського-афганського військово-політичного союзу.

Одним з першочергових зовнішньополітичних завдань Радянської Росії була боротьба зі світовими імперіалістичними державами шляхом підтримки національно-визвольних рухів у їхніх колоніях, для перемоги “всесвітньої соціалістичної революції”, особливо на Сході. Про це йшлося в доповіді В.І Леніна на II Всеросійському з’їзді комуністичних організацій народів Сходу 22 листопада 1919 р. Зокрема він зазначав: “Таким чином, Соціалістична революція не буде тільки і головним чином боротьбою революційних пролетарів у кожній країні проти своєї буржуазії, – ні, вона буде боротьбою всіх пригнічених імперіалізмом колоній і держав проти міжнародного імперіалізму.” [29, с. 117]. Радянській Росії в цьому разі належало “згрупувати навколо себе всі народи, які прокинулись на Сході, щоб разом з ними вести боротьбу проти міжнародного імперіалізму” [29, с. 118].

Головним супротивником у цьому випадку виступала Велика Британія, а найважливішою колонією, яку перш за все потрібно звільнити, була Індія. Важливість цієї британської колонії з геостратегічної точки зору відзначив у своєму меморандумі до Радянського уряду один з лідерів молодотурок, колишній морський міністр Османської імперії А. Джемаль-паша. Зокрема він зазначав: “Я впевнений, що ключ до світової революції знаходиться в Індії... Відсікти Індію від тіла Британської імперії означало б переломити їй хребта, та Англія,

схожа на паралітика, була б позбавлена можливості наносити шкоду іншим народам” [30, с. 76]. На той час з ним були цілковито згодні певні кола у РКП (б) на чолі з Й.В. Сталіним. Однак, щоб здійснити цю мету, Радянська Росія повинна була на початку повністю підкорити Середню Азію та перетворити Афганістан на зону власного впливу. Останньому в планах Кремля відводилась роль своєрідного “Суецького каналу” з експорту „світової революції” до Індії.

Звісно, що Велика Британія не могла ігнорувати такі прагнення більшовиків. У цій ситуації кожний ворог Радянської Росії в Центральній Азії перетворювався на друга уряду Його Величності. У Середній Азії це були: Хівинське ханство, Бухарський емірат, білогвардійські загони та басмацький рух, які ставали перепорою на шляху Москви до повної гегемонії в цьому регіоні. Діяльність цих антибільшовицьких сил на той час певною мірою захищала англійські інтереси в Азії, зменшуючи вплив Росії в сусідніх мусульманських країнах, що практично відповідало головним геостратегічним цілям Уайтхоллу. Тому надання політичної та економічної підтримки ворогам радянської влади ставали цілком закономірними діями з боку англійців. Але в тодішніх геополітичних умовах зупинити радянську експансію на Сході було вельми проблематично.

Першою жертвою більшовицької агресії серед держав Середньої Азії стало Хівинське ханство. Ще на початку 1918 р., після виводу російських військ з хівинських теренів, столицю країни захопив один з племінних ватажків туркменів-іомудів (туркменське плем'я, що мешкало переважно в Закаспійській області – *М.Ш*) Джунаїд-хан. Невдовзі він посадив на престол слухняного йому Сеїд Абдуллу-хана, установивши тим самим

власну військову диктатуру [188, с. 5]. Але такий стан речей викликав невдоволення з боку противників Джунаїда – узбецької партії молодохівинців (ліберального спрямування – *М.Ш.*) та деяких туркменських ватажків, які звернулись за допомогою до Радянського Туркестану та Раднаркому РРФСР. Це звернення стало прекрасним приводом для спорядження військової експедиції, спрямованої на ліквідацію ханства.

Уже 3 грудня 1919 р. уповноважений співробітник, представник Туркестанської Радянської Соціалістичної Республіки Г.Б. Скалов підписав наказ по Амудар'їнській групі військ, де проголошував, що російська радянська влада вважає за необхідне відгукнутися на заклик мирного населення Хіви та „знищити Джунаїда, агента англійської буржуазії та союзника руських білогвардійців, на його власній території” [29, Т.2, с. 494].

Щоб забезпечити успіх операції, необхідно було заручитися нейтралітетом Бухарського емірату. Потрібно було створити враження того, що більшовики повністю визнають незалежність емірату й готові в економічній площині працювати з ним на рівних. Для цього на нараді при відділі Зовнішньої торгівлі Туркомісії від 24 грудня 1919 р. було ухвалено: „Встановити охорону на теперішніх зовнішніх кордонах з Персією та Афганістаном і колишньому внутрішньому, а зараз зовнішньому бухарському кордоні. Підняти питання про необхідність увійти в зносини з еміром бухарським про можливість встановлення на його теренах митних пунктів та прикордонних постів на кордоні з Афганістаном [6/а, арк. 24]. Такий маневр удався. Хівинське ханство залишилося без підтримки Бухари проти переважаючих військ червоноармійців.

25 грудня 1919 р. частини Червоної армії, спираючись на нечисленні опозиційні загони молодохівинців, виступили проти збройних сил ханства.

Щоб відволікти увагу афганського еміра від подій у Хіві, московським керівництвом було прийняте рішення про активізацію дій на афганському напрямку. Відповідні розпорядження були відправлені в російське представництво ще напередодні нападу на Хівинське ханство. Завдяки переважно зусиллям Я.З. Суріца 26 грудня 1919 р. розпочала свої засідання спільна російсько-афганська комісія з укладання воєнного договору. До її складу ввійшли з радянського боку: Ш.З Еліава, Г.І. Бройдо, Я.Е. Рудзутак, С.М. Ізмайлов (Гуревич), В.В. Залеський. Афганська ж делегація була представлена: джарнейлем Валі-ханом, корнелем (полковником – *М.Ш.*) Мірзою-Мухамедом, афганським генеральним консулом у Туркестані корнейлем Фаїзом-Мухамедом [2/а, арк. 9].

На першому її засіданні обговорювались такі питання: Про укладання воєнно-політичного договору між Афганістаном та Радянською Росією, про виправлення російсько-афганських кордонів відповідно до історичного права та про засоби боротьби з англійським впливом у Закаспійській області [2/а, арк. 9]. Наприкінці засідання за кожним пунктом обговорювання була прийнята відповідна постанова. У першу чергу, обидві сторони визнали за необхідне укладання воєнно-політичного союзу. Головними підставами для прийняття такого рішення стали наступні пункти: 1. Афганістан та Російська Республіка знаходяться у стані наступально-оборонного союзу. 2. Російська республіка надає підтримку Афганістану з підготовки командного складу афганських офіцерів. 3. Російська республіка надає

афганській армії інструкторів, командирів, техніків військового спорядження. 4. Російська республіка надає негайно по укладанню військово-політичного договору наявне військово-технічне майно. 5. Російська республіка сприяє Афганістану в організації медико-санітарної допомоги в афганських арміях [2/а, арк. 9].

До цього часу належить також складання проекту воєнно-оборонної російсько-афганської угоди, спрямованої проти „агресивних намірів імперіалістичного уряду Англії” [2/в, арк. 31]. Проте по суті він являв собою наступальний союз із завданням превентивного удару по Британській Індії під виглядом допомоги індійському національно-визвольному руху. Зокрема в проекті зазначалося: „За шість місяців по укладанню сьогочасної угоди Афганістан та РРФСР скеровують пригніченим індійським братам свої армії, чисельність котрих визначається спеціальною воєнною конвенцією (підкреслено автором)” [2/в, арк. 31].

Більшовики навіть погодились піти на деякі територіальні поступки Афганістану, це засвідчили наміри про складання комісії з чотирьох осіб, які повинні були, попередньо ознайомившись з історичними, етнографічними та картографічними матеріалами, приступити на місці до визначення афгансько-російського кордону [2/а, арк. 9]. Стосовно спільних дій проти англійців, то за пунктами договору російська сторона надавала право представникам афганського уряду взяти участь у антианглійській агітації спільно з органами пропаганди [2/а, арк. 9], а штабу Першої армії наказувалося вжити енергійних заходів щодо ретельної охорони державного кордону з Персією, а саме дільниці р. Сераксу із збільшенням гарнізонів до ступеня

можливого вторгнення англійських військ з Персії до Афганістану та Росію [2/а, арк. 9].

Наступного дня переговори продовжились обговорюванням питань російсько-афганських торгових відносин. Резолюцією засідання стало підписання торгового договору між Афганістаном та Російською Республікою [2/а, арк. 12]. Але знов-таки на умовах, більш вигідних афганцям. Проте, на думку більшовиків, такі поступки повинні були обернутися в близькому майбутньому великими політичними дивідендами в разі входження Афганістану у сферу радянського впливу та вільного доступу до зносин з племенами ПЗПП. У цьому напрямку старанно працював повноважний представник РСФСР у країнах Центральної Азії Я.З. Суриц. У своєму повідомленні 27 грудня 1919 р. у НКІС він інформував щодо стану речей на афгансько-індійському кордоні: „Вдалося зв'язатися з представниками прикордонних племен ахридіїв та вазирів. Ці племена з травня місяця (1919 р. – *М.Ш.*) знаходяться в безперестанній боротьбі з англійцями і зараз не складають зброї. При примітивному озброєнні успішно чинять опір англо-індійській армії. Афганістан, який втягнув їх у війну, підтримки не надає, побоюючись Англії. Представники племен сподіваються лише на нашу допомогу. Припускають безпосередньо зв'язатися воєнним союзом. Ореол Радянської Росії незвичайно високий. Звістка про союз підтримує героїчний дух племен. Продовження повстання при незначності прикордонних контингентів сприяє руху, який розповсюджується в Індії. Від нас хочуть біля тридцяти тисяч гвинтівок, небагато кулеметів, до чотирьох гармат, інструкторів та незначну грошову допомогу. Якщо в союзі з Афганістаном не вдасться досягти від Кабула дружнього нейтралітету, який би гарантував зносини з племенами

й перепустку транспорту, доведеться встановити зв'язок через Памір, уклавши попередню угоду з представниками племен. Послав привітання Національному конгресу в Індію. Налагоджую конструктивну роботу” [2/а, арк. 14]. Як видно з цього документа, у разі розриву з Амануллою радянські дипломати могли піти на союз безпосередньо з племенами східних пуштунів.

Дуже схвальну оцінку радянській наступальній політиці в Середній Азії та Афганістані давав А.Є. Снесарев. Під час громадянської війни в Росії він перейшов на бік більшовиків, був командиром корпусу на Північно-Кавказькому фронті, а після війни брав активну участь у розбудові збройних сил РРСФР. У своїй блискучій лекції для командного складу Червоної армії, присвяченій історії Афганістану, він висловився таким чином: „Більш суттєвим моментом є цілковито правильний погляд Радянської Росії на середньоазіатську проблему. Вона бачить у ній єдиний або, у крайньому разі, головний рупор, через який можна розмовляти з Англією, розраховуючи на більш щире увагу; в Індії вона бачить не тільки теоретичну „Ахіллесову п'яту” англійської могутності, але дійсно уразливу точку британського імперіалізму” [305, с. 243].

Підкреслюючи певні зв'язки між політикою Російської імперії та Радянської Росії у питаннях зовнішньої політики щодо Британської Індії, він зазначав: „Я не знаю подробиць і завдань, але безперечно Радянська Росія працює певним чином у дусі цього розуміння (тиску на Велику Британію – *М.Ш.*). З цим я, який давно проводить ці ідеї, не можу не погодитися. Я можу розійтися як спеціаліст у деяких питаннях, і відправка, яка проектується, наприклад, на Памір, кінського загону, про що я чув, навряд чи здобула б моє схвалення. Але це деталі, іноді

навіть дрібниці. Я багато разів у житті казав, що Індія є найдорожчою, але й найвразливішою цінністю Англії” [305, с. 243]. Далі він досить емоційно висловився: „Якщо ви бажаєте перемогти володаря, який панує над світом, як іноді кажуть, світового аристократа, бийте його по Індії, якщо ви бажаєте підірвати капіталістичну над світом тиранію Англії – бийте по Індії [305, с. 243].

Така доволі успішна діяльність на мусульманському Сході та перемоги більшовиків у громадянській війні спонукали деякі кола Британської імперії йти на зближення з Радянською Росією. Звістка про рішення Верховної Союзної Ради поновити економічні зносини з Радянською Росією викликала поживлену реакцію британського суспільства, настрої якого тією чи іншою мірою віддзеркалювали партійні газети. Консервативна преса в особі найбільш впливових органів, таких, як „Таймс” (Times), „Морнінг Пост” (Morning Post) та „Дейлі Телеграф” (Daily Telegraph) не приховували свого обурення. За словами „Морнінг Пост” 17 січня 1920 р.: „До сих пір у галузі російської політики кожен крок уряду був настільки невдалим, що його можна було пояснити чимось більш гіршим, ніж просте невтручання. Цією мірою втім виявляється та ж сама фатальна тенденція поступатися честю нації та інтересами друзів заради негайної, хоча й ненадійної відстрочки” [3/і, арк. 1]. „Таймс” мала надію, що союзні уряди (Антанта – *М.Ш.*), прохаючи радянський уряд дозволити торгівлю, не будуть через те вимушені змінювати свою політику” [3/і, арк. 1]. Газети ж ліберального спрямування, такі як „Дейлі Ньюс” (Daily News) та „Манчестер Гардіан” (Manchester Guardian), навпаки вітали зняття блокади [3/і, арк. 2].

Офіційні друковані органи союзної Британії Франції взагалі відстоювали необхідність непримиренної боротьби з Радянською Росією та рішуче висловлювались проти зняття з неї блокади, дорівнюючи такі дії до посереднього визнання радянської влади [З/д, арк. 8]. Такі дії британського кабінету французькі оглядачі пояснювали передусім внутрішньополітичними причинами, через які Ллойд Джордж вимушений був поступитися під тиском торговельних та промислових кіл Великої Британії, які мали свої інтереси в Росії [З/д, арк. 9].

За цих обставин більшовики, тимчасово переключивши увагу Афганістану на Індію, поступово завершували анексію Хівинського ханства.

1 лютого 1920 р. війська Туркестанського фронту зайняли м. Хіву. Під тиском Скалова Сеїд Абдулла-хан підписав маніфест, у якому повідомляв про своє добровільне відречення від влади та скликання “всенародного меджилісу” [188, с. 6].

У квітні 1920 р. на Всехорезмському курултаї (з’їзді) була проголошена Хорезмська Народна Радянська Республіка, тим самим юридично закріпивши ліквідацію Хівинського ханства.

Однак з ліквідацією Хівинського ханства серйозний збройний опір з боку Джунаїд-хана та інших ватажків туркменських племен не припинився, а тривав ще більше десяти років.

14 квітня 1920 р. за пропозицією афганського уряду відкрилась конференція в Майсурі (Індія) для вироблення остаточного договору про постійні дипломатичні зносини Англії та Афганістану. Британську делегацію очолював Генрі Доббс, секретар із зовнішніх справ уряду Індії, афганську – міністр закордонних справ Махмуд-Тарзі. На переговорах англійська

делегация переследила три головних цілі. По-перше, отримати гарантії припинення підтримки, яку надавав уряд Аманулли-хана афганським племенам Північно-Західної прикордонної провінції. По-друге, домогтись припинення радянсько-афганських дипломатичних відносин. По-третє, вимагати від уряду заборони діяльності в Кабулі емігрантського індійського Тимчасового уряду (індійської антибританської націоналістичної організації – *М.Ш.*). У свою чергу, афганська сторона намагалась забезпечити інтереси племен незалежної смуги та схилити Англію піти на пом'якшення Севрського мирного договору 1920 р. для Туреччини. Остання вимога мала на меті підняття авторитету Аманулли-хана на міжнародній арені [319, с. 172].

Тим часом у Москві до Кабула почала формуватися нова військово-дипломатична місія на чолі з М.М. Бородіним. Згідно з афгансько-радянськими домовленостями грудня 1919 р. у її розпорядження було надано військове спорядження у розмірі 3 тис. гвинтівок (замість затребуваних 15 тис.), 50 кулеметів, 500 револьверів з відповідною кількістю патронів до кожного виду стрілецької зброї. Ще було видано три аероплани, три автомобілі та 4 тис. ручних гранат [2/б, арк. 19]. Загалом на військове спорядження було витрачено 98 700 карб. з 800 тис. загального кошторису витрат на потреби місії [2/б, арк. 19].

Одночасно з майсурською конференцією в Кабулі 24 липня Аманулла-хан вів з Я.З. Суріцем обговорення радянсько-афганської угоди.

На самому початку переговорів афганський емір розпочав психологічний тиск на радянську делегацію, запропонувавши заздалегідь неприйнятний для неї проект угоди. Він складався з таких пунктів: „1. Росія передає Афганістану допомогу в розмірі

30 тис. гвинтівок, 800 кулеметів, 50 гармат, 5 танків, 20 бронемашин, 8 зенітних гармат, 12 аеропланів, бездротовий телеграф. 2. У разі, якщо Афганістан вступить у війну, Росія приходить йому на допомогу всією своєю живою силою й усіма ресурсами. 3. Число афганських консульств не обмежено. 4. Число російських обмежено 4-ма. 5. Афганський ввіз податком не обкладається. 6. Росія беззастережно визнає незалежність Бухари, передає Афганістану м. Керкі та Термез. 7. В'їзд більшовикам в Афганістан заборонено. 8. Росія не перешкоджає безпосереднім зносинам афганського уряду з туркменськими племенами. 9. Афганські купці при вивозі російських товарів отримують особливу премію в розмірі, установленому до війни (Першої світової війни – *М.Ш.*). 10. Афганські товари оплачуються в російській золотій валюті або в рупіях [2/в, арк. 1–2].

Дослухавши до кінця промову еміра, Суріц не став приховувати свого обурення: „Проект договору справив на мене гнітюче враження. Такою мовою, скажу вам відверто, розмовляють з поваленим ниць, переможеним, а не з державою, від якої чекають на допомогу” [2/в, арк. 1-2]. Далі він вирішив удатися до тактичних хитрощів: „Якщо б до завдань Афганістану входило би належним чином розірвати з нами (дипломатичні відносини – *М.Ш.*), кращого засобу, як пропозиція тільки що прочитаного проекту, і вигадати не зміг. Висока держава дуже невдало копіює імперіалістичну практику в колоніальних країнах – вона не повинна забувати, що Радянська Росія поки що, слава Богу, не афганська колонія!” [2/в, арк. 1–2]. Погрози Суріца щодо ймовірності розірвання відносин подіяли на Аманулу витверезливо. Аманулла погодився підписати практично більшість пунктів, запропонованих радянською делегацією.

Підбадьорені таким результатом більшовики вирішили зосередити свої зусилля на підкоренні Бухарського емірату.

Пам'ятаючи про невдалу спробу радянізації Бухари березня 1918 р. та розуміючи, що в майбутньому доля Хівинського ханства може очікувати й Бухарський емірат, Сеїд Алім-хан прийняв рішення провести низку заходів, спрямованих на підвищення обороноздатності країни та заручитися підтримкою на зовнішньополітичній арені. Як зазначав повноважний представник РРФСР у Бухарському еміраті О.Є. Аксельрод, саме очікування нової більшовицької агресії підштовхнуло Бухару до тісніших відносин з Афганістаном. На думку надзвичайного уповноваженого Радянської Росії у Хіві Г.І Бройдо: “Хівинський похід є, безумовно, зворотним пунктом у наших стосунках з Бухарою та її відносинах з Афганістаном та Мешхедом (центр англійської військової місії генерала Маллесона – *М.Ш.*). Стриманість від афганських дарунків змінилась... певно, військово-політичною угодою з Афганістаном, яка покликала в Бухарі появу афганських гармат і солдат” [Цит. за: 189, с.13].

У телеграмі від 1 серпня 1920 р. В.І Леніну командуючий військами Туркестанського фронту М.В Фрунзе пропонував два напрямки приєднання емірату до радянського устрою: “Відносно Бухари можливі дві лінії поведінки: 1) надія на розвиток внутрішнього революційного процесу в країні та очікування цього моменту; 2) організації революції за рахунок сил із зовні”. Далі він зазначав: “Якщо вважати за необхідне скорішу ліквідацію емірату (у цьому, я думаю, різних поглядів бути не може), то залишається другий шлях, тобто організація революції шляхом безпосередньої участі наших сил” [29, Т.2, с. 513]. І хоча Фрунзе та його однодумці мали внутрішньопартійних опонентів щодо

методів встановлення радянської влади в Бухарі, усе ж таки погляди найбільш войовничої частини керівництва Туркестанської республіки перемогли.

Про те, що бухарський емір мав на меті лише захист власної держави, підтверджує заява царського політичного агента в Бухарі Введенського: "Ні до яких виступів агресивного характеру Бухара не готується й не готова. Головне її завдання убезпечити себе від нового нападу та спустошення. Бухара не виступить зі зброєю в руках до тих пір, доки її не зачеплять" [Цит. за: 191, с. 171]. В уряді бухарського емірату існували як прихильники, так і противники війни з Радянською Росією. „Партію війни” очолював нижній кушбегі Незамутдін-ходжа, проте на еміра більше впливав його вихователь, лідер „партії війни” Осман-бек-куль [5/г, арк. 56]. Представники обох течій не мали ілюзій щодо відносин з туркестанськими більшовиками, проте радикали виступали за активну підготовку до війни та орієнтацію на Афганістан, а помірковані намагались займати якомога довше очікувальну позицію.

У цей час у Майсурі закінчилась англо-афганська конференція, на якій бажаних результатів не отримала жодна зі сторін. Пильно стежачи за ходом переговорів, Я.З. Суриц у своєму листі до Д.Ю. Гопнера від 31 серпня зазначав: „Припускаю, що Ваші надії на Афганістан надмірно оптимістичні. Занадто багато кровних інтересів пов'язано в Афганістану з існуванням теперішньої Бухари. Остання є і буфером, і карантинном, і єдиним фінансовим джерелом. За моїми даними, це майже вся прибуткова стаття (бюджету – *М.Ш.*) Афганістану. Крім того, події в Бухарі оживлюють страх за династію (бухарських емірів Мангіт – *М.Ш.*), який так уміло роздуває останнім часом англійська преса. На

жаль, у мене є підстави побоюватися, що в мусульманських колах Індії звістка буде зустрінута далеко не схвально, англійці вже давно підготовлюють громадську думку до нашого „захоплення” Бухари. Як буде реагувати Афганістан, сказати важко. Я припускаю, що першим наслідком буде більш тісне співробітництво з Англією. Прийдеться піти на поступки” [5/в, арк. 19]. Його думка врахована не була, проте прогнози на майбутнє частково справдились.

Наприкінці серпня 1920 р. події в Бухарському еміраті стали розгортатися за “хівинським сценарієм”. Уже 25 серпня Фрунзе підписав директиву військам Туркфронту про початок військової операції проти Бухари. Розрахунок операції будувався на раптовому й стрімкому ударі при „необхідності створення враження внутрішнього вибуху” [Цит. за 189, с. 37].

31 серпня 1920 р. за підтримки дружини молодобухарської опозиції (ліберального напрямку – *М.Ш*), червоноармійські з’єднання в кількості 2500 чол. розпочали штурм Бухари [189, арк. 37]. З першого разу взяти місто не вдалось. Нападники відразу наштовхнулись на серйозну відсіч з боку оборонців, які використовували англійські кулемети та гармати Гочкіса [189, арк. 38]. Ситуацію вдалось переламати за допомогою інтенсивного обстрілу артилерією та бомбардування з аеропланів [189, арк. 37]. В обороні міста діяльну участь узяв посол Афганістану в еміраті Абушукур-хан. Під час бойових дій він з чотирма афганськими офіцерами керував обороною міста [5/г, арк.17].

Про участь афганських сил у захисті Бухарського емірату від радянської агресії свідчили інформаційні відомості з Ташкента у НКІС 2 жовтня 1920 р.: „На допиті колишній представник

бухарського уряду в Кагані та верховний кушбегі показали, що Бухара сподівалася у війні спочатку на власні сили та допомогу населення, очікуючи потім на підхід великих афганських сил. Підтвердили (бухарський кушбегі – *М.Ш.*) афганський вплив і у військово-політичних питаннях і дружбу, яка виявлялася у налагодженій торгівлі. За їхніми словами, афганських військ у Бухарі було кілька сотень, мирних мешканців кілька тисяч” [5/г, арк. 14]. Останні самостійно тримали оборону Старої Бухари два з половиною дні, а коли емірські парламентарі спробували вийти з міста, вони відкрили по них вогонь [5/г, арк. 17]. Попри чисельну перевагу, не витримавши обстрілу, емір разом з афганськими офіцерами та вірними йому військами був змушений відступити в східні райони Бухарського емірату.

Радянському керівництву стало відразу відомо про причетність Афганістану до бухарських подій, про це свідчило інформаційне зведення з Ташкента в НКІС Л.М. Карахану від 6 жовтня 1920 р. „У зв’язку з пожежею в Регістані (Центральна частина м. Бухари – *М.Ш.*) пограбуванням палацу еміра більшість документів загинули, а частина зібрана. З них видно роль афганського посла Абуршукур-хана. Під час подій він командував військами з чотирма офіцерами й Біргітом, раніше присланим з Кабула як командувач військами, що підтверджується знайденими листом афганського еміра” [5/г, арк. 17]. Поразка головних сил бухарської армії вплинула на Амануллу. Не пориваючи зв’язку з Алім-ханом він усе ж таки, віддав наказ губернаторам північних провінцій не надавати допомоги бухарцям ні військами, ні зброєю [5/г, арк. 17].

2 листопада 1920 р. на Всебухарському з’їзді була проголошена Бухарська Народна Радянська Республіка (БНРР),

що серйозно ускладнило подальший стан Алім-хана. Тим часом, знаходячись у Душанбе, емір через англійського консула в Кашгарі (Китай) підполковника Есертонна направив лист до короля Великої Британії Георга V. У ньому він писав: “Я сподіваюсь, що в цей важкий час Ваша Величність зробить мені свою доброту і прихильність і відправить у якості приятельської підтримки 100 тисяч фунтів стерлінгів у рахунок державного боргу, 20 тисяч рушниць, 30 гармат з боезапасами і 10 аеропланів з необхідним оснащенням”. Крім цього, Алім-хан просив направити дві тисячі солдат. Однак прохання еміра виконані не були. Йому також не дозволили прибути в Індію [55, с. 58].

Отже, з падінням Хівинського ханства та Бухарського емірату й утворення замість них з допомогою більшовиків ХНРР та БНРР Радянська Росія включила до своєї сфери впливу всю Середню Азію. Через що був підготовлений ґрунт для подальшої інкорпорації регіону до складу РРСФР.

З таким станом речей не погодився Уайтхоллу, який прагнув оперізати Радянську Росію буфером ворожих до неї держав. Цим фактом пояснювалась підтримка урядів, які виникли на національних окраїнах Російської імперії – у Прибалтиці, на Кавказі. У цьому плані Середня Азія як регіон, безпосередньо близький до Індії, мав велике значення.

Уже наприкінці 1920 р. почали збуватися прогнози Суріца стосовно більшої співпраці Афганістану з Великою Британією. Аманулла вирішує припинити необмежену підтримку пуштунських племен у антибританській боротьбі на північному заході Індії, висилає з країни всіх членів індійського Тимчасового уряду та анулює в односторонньому порядку 5 статтю радянсько-

афганської угоди про відкриття чотирьох російських консульств в Афганістані [48, с. 25–31].

4.2. Зіткнення інтересів Великої Британії та Радянської Росії на середньоазіатському та афганському напрямках у 1920–1922 рр.

По закінченні конференції в Майсурі 20 серпня 1920 р. бажаних результатів не отримала жодна зі сторін. Однак радянська агресія проти Бухарського емірату та намагання забезпечити сприятливі умови для проведення внутрішніх реформ підштовхнули афганський уряд задовольнити деякі вимоги англійців.

Крім басмацького руху, певну загрозу радянській владі в Середній Азії становив розвиток національної самосвідомості місцевого населення, на яку справляла вплив діяльність мусульманської інтелігенції та духівництва.

Отже, політика Радянської Росії в Середній Азії в 1917–1920 рр. була спрямована на закріплення свого панування в регіоні. Головними методами, які використовувала Москва для зміцнення своєї влади в Середній Азії, був жорстокий військовий та політичний терор проти антибільшовицьких сил і місцевого населення. У свою чергу, Велика Британія докладала значних зусиль для повалення радянської влади в Середній Азії шляхом підтримки повстанського басмацького руху військовим озброєнням.

7 січня 1921 р. до Кабула прибула англійська місія на чолі з Г. Доббсом. Він обіцяв переглянути Равальпіндський договір

1919 р. та надати серйозну матеріальну допомогу, замість цього від Афганістану вимагалось дотримання з Росією лише торговельних відносин та повної відмови від протегування прикордонним племенам. Не ризикуючи піти на конфлікт з більшовиками та враховуючи жорстку британську політику щодо пуштунських племен, емір відхилив ці пропозиції як неприйнятні, що призвело до зриву переговорів [319, с. 176]. Доббс усе ж таки не складав руки й продовжував діяти ще більш енергійно. Методи, які при цьому використовувались, були описані радянським генеральним консулом у Гераті Ф. Раскольниковим: „Намагаючись схилити уряд Кабула до прийняття зазначених пропозицій, англійська місія не зупинялась ні перед будь-якими засобами: кампанія масового підкупу змінювалась на військову демонстрацію, широкі обіцянки допомоги – загрозами застосувати економічні репресії” [2/д, арк. 8]. Разом з тим офіцери британської розвідки розпочали кампанію з дискредитації радянського посольства. Для цього британською місією афганському уряду був вручений навмисно перекручений текст однієї із шифрованих телеграм до Кушки голови радянської делегації Я.З. Суріца [2/г, арк. 29]. Згідно з англійською версією, російський представник тлумачив радянсько-афганську угоду як встановлення протекторату Радянської Росії над Афганістаном [2/д, арк. 8]. Серед афганських урядовців цей документ викликав страшне обурення. Британці вирішили посилити психологічний ефект від оприлюднення телеграми оголошенням про те, що вони мають агентуру всюди, у тому числі при органах МЗС Москви й Ташкента [2/д, арк. 8].

Питання щодо прийняття пропозицій Г.Доббса було поставлено на голосування під час засідання афганського дурбара

2–3 серпня. Зібрання більшістю голосів – 270 проти 7 – висловилося проти англійського варіанта угоди [2/д, арк. 10]. За десять днів у м. Пагмане відбулася ратифікація афгансько-радянського договору [2/д, арк. 10].

Дотримуючись політики балансування між Москвою та Лондоном, емір прагнув, використовуючи англо-радянські протиріччя в Центральній Азії, досягти якомога більшої незалежності Афганістану як у внутрішній, так і в зовнішній політиці.

Насамперед, цими мотивами й було продиктоване укладання договорів про дружбу з Радянською Росією, а потім з Британською імперією.

28 лютого 1921 р. у Москві був підписаний остаточний варіант дружнього радянсько-афганського договору. За його умовами більшовицький уряд давав згоду “на вільне та безмитне транспортування через свою територію всілякого роду вантажів, закуплених Афганістаном”, та надання “грошової та іншої матеріальної допомоги” [48, с. 30]. Емір Аманулла погодився визнати статус-кво, який склався на той момент у Середній Азії. Обидві сторони брали на себе зобов’язання “не вступати з третьою державою у військову та політичну угоду, яка б нанесла збиток однієї зі сторін, які домовляються” [48, с. 28]. Після ратифікації цього договору афганським урядом англійці стали охочіше йти йому на поступки. Проте вони не відкидали можливості впливати на позицію Радянської Росії, побічно використовуючи Афганістан.

Свідченням наявності такої позиції в британських правлячих колах стало повідомлення Ф. Раскольнікова від 29 серпня 1921 р. „У порівнянні зі шкодою, яку може нам завдати діяльність

окремих англійських агентів, набагато більш небезпечним є використання афганського впливу і панісламістського престижу серед туземного населення та прилеглих республік як знаряддя в руках англо-індійської влади *(підкреслено автором)*. Зіштовхнувши Афганістан проти Росії, привернувши його увагу до північних кордонів, англійці через це зміцнюють своє становище в Індії” [2/д, арк. 7].

22 листопада 1921 р. у Кабулі був укладений англо-афганський мирний договір, за яким Англія визнавала незалежність Афганістану та встановлювала з ним дипломатичні відносини. І хоча англійська делегація не змогла добитись обмежень радянсько-афганських стосунків, але примусила уряд Аманулли не допустити відкриття радянських консульств у Газні та Кандагарі (з шести запланованих), передбачених радянсько-афганським договором 1921 р. Замість цього Афганістан здобув у З'єданого Королівства права транзиту зброї та військового спорядження через Індію [48, с. 36]. У цілому ж укладання англо-афганського договору 1921 р. стало істотною поступкою з боку англійського уряду.

Великий вплив на укладання угоди з англійським урядом справило також підписання договорів з мусульманськими країнами: від 1 березня 1921 р. з Туреччиною та від 22 червня 1921 р. з Іраном.

У квітні 1921 р. основні війська бухарського еміра були розбиті, а сам він, так і не отримавши очікуваної англійської допомоги, переправився на територію Афганістану.

Як бачимо, відмова в підтримці Алім-хана стала наслідком курсу уряду Ллойд Джорджа, спрямованого на зниження активності в Середній Азії. Кінцевим результатом стало

підписання 18 березня 1921 р. угоди про торгівлю між Великою Британією і РСФСР. Однією з умов цього договору стало зобов'язання Радянської Росії утриматися від усякої спроби “до заохочення якогось з азійських народів починати всілякого роду ворожі дії проти британських інтересів або Британської імперії, зокрема, в Індії і незалежній державі Афганістан”. Зі свого боку, британський уряд узяв на себе “подібне ж зобов'язання перед радянським урядом щодо країн, що складають частину колишньої Російської імперії і стали нині незалежними” [275, с. 39]. Проте це не означало остаточної відмови англійців від впливу на середньоазійські справи, який вони справляли, але вже не прямо, а через посередника – певних політичних кіл Афганістану, які дотримувались проанглійської орієнтації. Це знайшло своє відображення в повній згоді британців на допомогу Кабула повстанському руху та бухарському еміру.

З прибуттям останнього на афганську територію йому була влаштована урочиста зустріч правителем провінції Катаган Мухамадом Акбар-ханом. Через місяць Алім-хан отримав листа від еміра Афганістану Аманулли-хана, у якому той запрошував його відвідати Кабул. По приїзду до афганської столиці колишньому голові Бухарського емірату був подарований палац “Калаі-Фату” неподалік від Кабула та надане щомісячне грошове утримання за рахунок афганського уряду [57, с. 50].

З початку перебування Алім-хана за кордоном на теренах Східної Бухари набув широкого розмаху басмацький повстанський рух під керівництвом Ібрагім-бека, спрямований проти більшовиків. Головними причинами його можна вважати грубі помилки, які допускали більшовики, встановлюючи свою владу на місцях. До них можна віднести прорахунки в політичній,

економічній та національно-культурній площині, а саме примусові конфіскації продовольства й бавовни, які викликали гостру економічну кризу, скасування законів шаріату на території Туркестану тощо. Тому спочатку басмацтво стало формою опору радянській владі у вигляді національно-визвольного руху.

Восени 1921 р. його силами контролювалася більша частина Східної Бухари. Також досить активну боротьбу з радянською владою проводили басмацькі загони Курширмата у Ферганській області Радянського Туркестану.

Торкаючись проблеми басмацького руху, член Реввійськради 1-ї армії П. Баранов констатував: “Упоратися з басмацьким рухом ми зможемо тільки цілковито знищивши туземне населення”, тому що “басмацтво – явище народне” [14, с. 11]. Досить цікаве свідчення про боротьбу з басмацьким рухом дає стаття в газеті „Известия Туркестанского краевого комитета РКП” командира радянського загону Туркестанського фронту М. Софронова. У своєму нарисі він вступає в полеміку з журналістом цього видання Н. Лентоль з приводу методів боротьби червоних загонів з басмачами. Так, він пише: „Безпрецедентність обходження Неллі Лентоль з фактами впливає з такої фрази: „...через кілька днів, після мітингу, після нашого відходу в селищі Алім стало відомо про наближення розбійників. Усе населення – старці жінки діти – вийшло на зустріч розбійникам, заявило, що тільки „через наші трупи ви пройдете в кишлак”. Яке ж буде здивування в читача, коли він дізнається, що в цьому поході Коноваловські загони (від імені командира Червоної гвардії Коновалова – *М.Ш.*) перебили 10 тис. сартів (етнографічна група узбецької нації) й обіцяли зрівняти з

лицем землі всілякий кишлак, у якому опиняться басмачі” [359, 1920р. лист., с. 4].

Такі відверті зізнання червоних командирів були не одиничними. У своїх звітах та доповідях вони намагалися показати причини живучості басмацького руху. Типовою є доповідь воєнкома 6-ої стрілецької бригади Портнова, який цілковито визнавав той факт, що басмацтво не зникає завдяки серйозним прорахункам більшовицької національної політики. Так, він зазначав: „Басмацтво є найбільшим докором усєї нашої роботи в Туркестані і може бути навіть на Сході. Насправді, чим пояснюється те, що басмацтво протягом чотирьох років не тільки не ліквідовано, але, навпаки, воно поширилось на інші райони. Це пояснюється тим, що вся наша робота, яка проводилась за роки революції, була повною протилежністю життєвому устрою, побуту, традиціям, котрі складались тут серед тубільного населення віками” [5/б, арк. 3]. Подібної точки зору дотримувався голова комісії по боротьбі з басмацтвом у 1922 р. К.С. Атабаєв. Проте у радянському уряді до їх голосів не вважали за потрібне прислуховуватися. З цього приводу в травні 1922 р. секретар ЦК РКП Й.В. Сталін у телеграмі до Г.К. Орджонікідзе писав: „...примхи Атабаєва, Тюракулова та інших набридли всім” [16, с. 252]. У боротьбі з повстанським рухом Середньої Азії Москва ставила на силове вирішення проблеми.

Не дивлячись на те, що повстанський рух мав досить широку соціальну базу серед місцевого населення, крім тактичних короточасних успіхів у окремих районах, йому не вдалось досягти повалення радянської влади в Середній Азії. На наш погляд, це пояснюється такими обставинами. По-перше, лідери антибільшовицького руху не змогли домовитись про об'єднання

та координацію спільних дій. По-друге, тієї допомоги, яку надавали повстанцям Англія та Афганістан зброєю та грошима, було явно недостатньо. Ми припускаємо, що такі обставини стали можливими завдяки існуванню своєї національної специфіки Середньоазіатського регіону, яку враховували більшовики при встановленні там своєї влади, а саме те, що переважна кількість корінного населення Російського Туркестану: кочовики казахи, киргизи, туркмени, осілі узбеки й таджики – першій чверті ХХ ст. або не бажали встановлення власної держави, або ставилися до цієї ідеї дуже байдуже. Яскраво це ілюструє свідчення виконуючого обов'язки консула УНР у Туркестані І. К.Оппокова: „До більшовизму сарти (узбеки) ставляться надзвичайно відмовмо, але терплять його, як мусили терпіти деспотію своїх ханів. Характеристичним з'являється речення одного з них: „На що мені твій хурріят? (себто „свобода”), візьми його собі, а мені віддай тинч (тобто „спокій, тишу”)” [11, арк. 41]. До цього додамо, що корінне населення вкрай недовіжливо ставилось до своєї національної інтелігенції. Цими особливостями регіону дуже вдало скористались більшовики, які, рішуче розгромивши в 1918 р. Кокандську автономію, і далі придушували будь-яке інакомислення за допомогою терористичних методів як проти, місцевої інтелігенції й духівництва, так і проти дехканства. Через що вони практично лишили сили опору керуючої сили, яка б мала чітку програму антирадянської боротьби з чітко визначеним бажаним кінцевим результатом. Інші розрізнені загони середньоазіатських курбашів (воєначальників – *М.Ш.*) ставили перед собою лише тактичні завдання. Наявність ситуації, за якої в антибільшовицьких сил не

було єдиного лідера, полегшувала боротьбу радянських військ з повстанцями.

Серйозна спроба об'єднати розрізнені басмацькі угруповання була вжита наприкінці 1921 р. видним турецьким військово-політичним діячем, одним з лідерів молодотурок, колишнім воєнним міністром Османської імперії Енвером-пашою. Його головними планами було вигнання росіян з Туркестану, Бухари та Хіви і створення в Азії великої мусульманської держави, яка включала би до себе Афганістан, Персію та Туреччину [32, с. 67]. Прибувши до Туркестану на початку жовтня 1921р., на нього чекав вельми холодний прийом з боку Туркестанського національного комітету. Під час особистої зустрічі з Енвером Валідов назвав 14 причин, у силу яких він не повинен приєднуватися до басмачів. Після тривалих переговорів Комітет дозволив Енверу-паші приєднатися до басмацьких загонів і наприкінці грудня 1921 р. він вирушив на з'єднання з басмацькими частинами в Східну Бухару. Потрапивши в район діяльності загонів Ібрагім-бека, він був заарештований за особливим наказом курбаші по підозрі в шпигунстві.

Намагаючись виправдатися, у листі до Ібрагім-бека Енвер так пояснював, своє перебування в Середній Азії: „Я прибув у Туркестан створити самостійний мусульманський уряд. При від'їзді з Бухари у моєму розпорядженні було 700 чоловік. Половину було вбито при зіткненні з росіянами” [8/г,арк. 10].

Ситуацію спробував виправити бухарський емір Сеїд Алімхан. У посланні до Енвера він писав: „Дорогий та вельмишановний командуючий усіма емірськими військами Енвер-бек. На теперішній час ми живі та здорові по волі Божого Світла. Ще вам повідомляю, що всі головні наші війська на проти

вашої думки. Ібрагім-Дахта (Ібрагім-бек – *М.Ш.*) був у нас, та ми зробили йому відповідне пояснення, і тепер він буде вам підкорятися та виконувати всі ваші накази” [8/б, арк. 57]. Цікавим є й підпис наприкінці листа „Бухарський емір. Ваш друг Алім” [8/б, арк.57]. Таке ставлення до Енвера пояснювалось тим, що Алім-хан розраховував на його допомогу в поверненні свого престолу та вигнанні більшовиків із земель колишнього емірату.

За досить короткий час Енвер-паша зумів налагодити в частинах дисципліну та розбудувувати їх за принципом регулярної армії, а також розпочав діяльність за об’єднання й координацію дій усіх басмацьких загонів у Середній Азії.

Результати не примусили на себе чекати. У результаті вдалої операції в середині лютого 1922 р. військам Енвера-паші вдалось узяти центр Східної Бухари – м. Душанбе. Ця перемога дала можливість збільшити афганському уряду допомогу Енверу, у якому вони вбачали лідера, який зможе об’єднати розрізнені місцеві повстанські загони регіону та спромогтися повалення там радянської влади. Такий розвиток подій цілковито узгоджувався з британськими інтересами в регіоні, згідно з якими планувалося „зіштовхнути Афганістан проти Росії, привернувши його увагу до північних кордонів” [2/д, арк. 7]. Це давало змогу британцям покращувати своє становище в Індії та отримувати свободу дій стосовно пуштунських племен” [2/д, арк. 7].

За агентурними повідомленнями розвідвідділу Бухарської групи військ, перша серйозна допомога з боку Аманулли-хана Енвер-паша отримав 31 березня 1922 р. у вигляді каравану з гвинтівками та набоями [8/в, арк. 19]. Протягом квітня-травня Афганістан безперервно продовжував озброювати війська Енвера [8/в, арк. 19]. Невеликими партіями по 30–40 чоловік його загони

поповнювали добровольці з Афганістану, серед яких було чимало військових [8/в, арк. 19]. На середину травня тільки в особистій охороні Енвера-паші нараховувалось до 250 афганських найманців [8/в, арк. 6]. У цей же час діяльність турецького генерала почала набувати загрозливого розмаху для радянської влади у БНСР. Саме повстання проходило під гаслами „звільнення Туркестану від росіян і створення мусульманського халіфату”, що давало змогу розраховувати на допомогу місцевого населення, яке прихильно ставилось до басмачів. З Афганістану були отримані прокламації антирадянської спрямованості російською та турецькою мовами для розповсюдження серед місцевого населення та червоних частин [8/в, арк. 6]. У районах, які контролювали війська, що були вірними Алім-хану та Енверу-паші, відновлювала роботу цивільна емірська адміністрація [8/в, арк. 6]. На майбутнє планувалось налагодити випуск грошей, для чого був придбаний станок для друкування грошових знаків [8/в, арк. 6].

Розуміючи всю небезпеку становища, радянське керівництво розгорнуло широку пропагандистську кампанію проти повсталих, яка оголосила повстання „ноюю авантюрою англійських імперіалістів” [361, 1922, 10 липня, с.1].

Обґрунтуванням причетності Великої Британії до повстання слугували трофейні гвинтівки англійського виробництва, та перехоплений лист одного з ферганських курбашів (ім'я не вказувалось – *М.Ш*), у якому він повідомляв про наявність у таборі Енвера англійських інструкторів [361, 1922, 10 червня, с. 1]. Розвідувальні повідомлення радянської Бухарської групи військ не підтверджували перебування в повстанських загонах інструкторів-європейців, проте засвідчували присутність

турецьких і афганських військових. На нашу думку, якщо на боці Енвера-паші й перебували військові консультанти, то скоріш за все це були офіцери англо-індійської армії тюркського чи пуштунського походження.

Як бачимо, Лондон та Делі спеціально розпалювали експансіоністські настрої еміра. Підтримка існувала, проте непряма. У цьому випадку протиборство радянському укріпленню в Середній Азії здійснювалося руками Аманулли-хана.

Відзначаємо, що на прямих військовий конфлікт з Радянською Росією Аманулла піти не наважився. У період важких боїв за оборону Душанбе в середині липня 1922 р. лідер молодотурок не отримав очікуваної допомоги від союзників. До того ж Аманулла в цей час відкликає зі Східної Бухари афганські регулярні частини. У цілому такі дії еміра Афганістану обумовлювали поразку басмацьких загонів від радянських військ. Це розумів і турецький воєначальник, який почав планувати можливі варіанти виходу з Радянської Середньої Азії. Для цього він 14 липня в листі до курбашів Давлетменда, Молли Кемаля та Абдурахмана звертається з проханням зв'язатися з англійцями [96а, с. 639]. З ким само, він не вказував, ймовірно, ним малися на увазі представники британського консульства в Кашгарі.

24 липня військами Енвера було зайняте м. Душанбе, а самі повстанці відкинуті до афганського кордону. Вважаючи, що в Енвера більше немає шансів, 25 липня 1922 р. афганський емір випустив відозву до населення прикордонної смуги зі Східною Бухарою, у якій закликав його до миру та відмови в підтримці антирадянських сил.

Після відступу з міста Енвер звертається до Аманулли прийняти його із залишками своїх загонів на афганській території, проте отримує від нього відмову на перехід [96а, с. 640].

У день святкування мусульманського свята Курбан-байрама, яке припадало на 4 серпня, кишлак Абідер'я, де Енвер-паша розмістив свою ставку, він був оточений загоном Червоної армії [96а, с. 648]. Турецькому генералу вдалось з 25 бійцями вирватися з оточення, але біля Чан-тепе він попадає в засідку й гине від кулеметної черги [96а, с. 649].

12 серпня 1922 р. відбулась зустріч між Амануллою-ханом та повноважним представником РРСФР у Афганістані Ф. Раскольниковим, під час якого емір запевнив посла у своєму дружньому ставленні до Радянської Росії. Через кілька днів на урочистому святкуванні триріччя афганської незалежності емір демонстративно висловив власну прихильність представнику РРСФР, при цьому не менш демонстративно ігноруючи англійського посла [32, с. 66]. Одночасно афганський міністр закордонних справ запропонував скоріше приступити до переговорів про радянсько-афганський торговельний договір. Через такий поворот у зовнішній політиці Афганістану радянське керівництво вирішило відновити виконання договору 1921 р. Отже, спроба руками Афганістану досягти повалення радянської влади в Середній Азії не вдалася. Навпаки, офіційний Кабул повертався в русло своїх інтересів в Індії. На цей раз така корекція афганської зовнішньої політики збігалася вже з планами Москви. Проте радянські дипломати не відчували ейфорії, для закріплення результату потрібні були серйозна військово-технічна та грошова підтримка Афганістану. Такі настрої підтверджувала доповідна записка від 10 жовтня 1922 р. 2 відділення Середнього

Сходу В.М. Цукермана: „Переможний розгром Енвера відновив наш послаблений голодом (1921 року – *М.Ш.*) престиж у Середній Азії, певно, на довгий час відіб'є в афганців бажання до легковажних непродуманих авантур. Вирішивши не давати нам приводу для подальшого невиконання договору, афганський уряд у той же час без шуму та розголосу укладає угоди з англійцями. Але на цей раз з молотка пішли наші консульства в Кандагарі та Газні, а зараз прізвища великих індійських емігрантів Магомета-Алі Убайдулли” [2/е, арк. 44].

Далі він майже в художній формі зробив прогноз подальших радянсько-афганських відносин: „Можна з упевненістю пророкувати, що якщо Росія, задовольнившись зовнішніми запевненнями афганського уряду, і надалі буде поживляти його одними обіцянками й гарно розмальованими альбомами, призначеними для Афганістану, але аж ніяк не призначеними для нього машинами й обладнанням, то він коректно та тихо, але тим більш вірніше, перекочує під тінь британського імперіалізму. Пристойність буде дотримана, проте з наших відносин піде остання іскра. Остання тінь реальної близькості. Ми залишимося перед опудалом російсько-афганської дружби, яке солодко посміхається. З-під якого все твердіше й спокійніше буде виглядати білий пробковий шолом англійського посла [2/е, арк. 45].

На наступний рік, з подачі міністра закордонних справ Дж. Керзона, виникло штучне загострення англо-радянського протистояння. У травні 1923 р. офіційний британський представник у РРСФР Ходжсон вручив заступнику народного комісара з іноземних справ М.М. Литвинову меморандум, складений міністром закордонних справ Великої Британії

Дж. Керзоном. В історію цей дипломатичний документ увійшов під назвою “ультиматум Керзона”. У ньому радянський уряд звинувачувався в антибританській пропаганді в Персії, Афганістані та індійській прикордонній області та порушенні англо-радянської торгівельної угоди від 18 березня 1921 р. Однією з головних вимог цього ультиматуму була дезавуація та відклик з Ірану та Афганістану радянських послів. У разі невиконання цієї та інших вимог упродовж 10 днів після вручення меморандуму Керзон погрожував розірвати дипломатичні відносини з СРСР [275, с. 92]. У листі-відповіді від 11 травня 1923 р. на ультиматум Керзона Литвинов серед іншого зазначав, що Радянський уряд має досить документів і матеріалів, які вказують “на дуже активну діяльність агентів Великобританського уряду проти інтересів радянських республік на Кавказі, і в особливості у місцевостях, які межують з середньо-азійською частиною радянських республік, на підтримку, яка надається бандитському руху в Туркестані та Східній Бухарі” [275, с. 99]. Фактично цей документ був контраргументом на вимогу про припинення антибританської пропаганди.

У подальшому, упродовж місяця, СРСР задовольнив усі вимоги Керзона, крім відклику радянських повноважних представників з Ірану та Афганістану. Уже 13 червня 1923 р. Британський уряд, не наполягаючи на головній вимозі, вважав листування вичерпним [275, с. 105].

Змінивши в січні 1924 р. консервативний уряд С. Болдуїна, лейбористський уряд Р. Макдональда вимушений був виконати один з головних пунктів виборчої програми – визнання Радянського Союзу [52, с. 55]. 1 лютого 1924 р. між Великою

Британією та СРСР були встановлені дипломатичні відносини у повному обсязі.

* * *

Захопивши владу, більшовики відразу оголосили зовнішньополітичний курс на Світову соціалістичну революцію. Це означало перетворення Центральної Азії на плацдарм, з якого повинна була розпочатися реалізація цього курсу.

Щодо правлячих кіл Великої Британії, то вони повністю розуміли масштаб загрози, що виникала, у разі закріплення більшовиків у Середній Азії і ведення ними активної політики в Афганістані. Тому на початку 1918 р. британський уряд вирішив відправити до регіону дві спеціальні місії: військову, під командуванням генерала Маллесона, та політичну, на чолі з підполковником Ф.М. Бейлі. Метою була підтримка та координації дій антибільшовицьких сил. За досить короткий термін англо-індійським військам генерала Маллесона вдалося встановити свій контроль над Закаспійською областю, а Бейлі доволі успішно виконував завдання зі збору розвідувальної інформації про стан речей у Радянському Туркестані (хоча у своїх спогадах він і заперечує цей факт). Однак Лондон, не дивлячись на успіхи британських офіцерів, відкликав ці місії з регіону. Судячи з усього, цей крок Уайтхолл був обумовлений ускладненням стосунків з Амануллою-ханом. Про це свідчать матеріали раніше закритих фондів РДАСПІ.

На початку 20-х рр. ХХ ст. сторони перейшли від відкритого збройного зіткнення до жорсткого дипломатичного протистояння.

За задумом керівництва РКП (б), Російський Туркестан ставав своєрідним „Суецьким каналом” експорту революції до Індії. Реалізуючи ідеологічну концепцію “світової революції”, у 1920 р. були ліквідовані Хівинське ханство та Бухарський емірат. На цій території була встановлена радянська влада. Однак ті прорахунки, які допускали більшовики в економічній, національній та культурній політиці, що виразилися в ломці східного суспільства, на фоні застосування жорстокого військового та політичного терору проти місцевого населення, спричинили до розгортання широкого повстанського басмацького руху. Цією обставиною неодмінно скористалася Велика Британія, яка стала використовувати дії повстанців у власних цілях, надаючи їм певну політичну та матеріальну підтримку. Традиційно вважається, що ці заходи вживалися напряду британцями. Однак аналіз документів РДВА дає підстави вважати, що часто це робилось руками афганської влади, яка у свою чергу намагалася поширити свій вплив на середньоазіатські території (при цьому проводячи подвійну політику, балансуючи між Москвою та Лондоном). Намагаючись виправити ситуацію, Москва, як свідчать чисельні відомості, почерпнуті у фондах АВПРФ, допомагала афганському еміру Аманулі-хану, пуштунським племенам та індійським націоналістам у їх антибританській боротьбі.

Документ, який має назву „Про спільні бойові дії у Британській Індії”, виявлений нами у фондах АПВРФ, дозволяє впевнено стверджувати про те, що „Радянська загроза” була не міфом, а цілком реальною небезпекою для Британської Індії. Уже в 1919 р. почалась розробка військової операції під керівництвом турецького генерала Джемалі-паші. Розглядалась також можливість здійснення плану „Бойових дій на кордон з Індією”

індійського націоналіста М. Роя. Відкривши в Кабулі офіційне представництво, яке очолив Я.З. Суріц, Кремль приступив до реалізації цих планів, щоправда, у власній інтерпретації.

У відповідь британці розгорнули безпрецедентну кампанію по дискредитації діяльності радянського представника в Кабулі, одночасно проводячи переговори з афганським урядом у Майсурі. У кінцевому рахунку їм так і не вдалося зірвати підписання радянсько-афганської угоди, яка була остаточно ратифікована на всеафганському дурбарі в серпні 1921 р. У той ж час, проект, запропонований представником Форін офісу Г. Добссом, був одностайно відхилений.

Таким чином, Росія здійснила одну зі своїх головних стратегічних цілей, а саме встановила дипломатичні відносини з урядом Аманулли-хана. Афганістану ж політика балансування між Росією та Британією також принесла низку політичних дивідендів – укладання вигідних договорів з двома державами, вихід з дипломатичної ізоляції, офіційне визнання багатьма країнами світу, поживлення зовнішньої торгівлі тощо.

Поворотною точкою в англо-російському протистоянні в регіоні став саме 1922 р., коли відбулась остання серйозна спроба британців за допомогою басмацького руху повалити радянську владу в Середній Азії. Після поразки повстання під керівництвом Енвера-паші Велика Британія остаточно визнала Середню Азію сферою впливу Радянської Росії.

Таким чином, аналіз архівних матеріалів дає змогу стверджувати, що, порівняно зі здобутками царських урядів у англо-російському протиборстві в регіоні, РРСФР добився значних успіхів.

Це позначилося, по-перше, на остаточній інкорпорації Хівинського ханства та Бухарського емірату, по-друге, на встановленні дипломатичних відносин з Афганістаном, по-третє, у відкритій матеріальній підтримці східних пуштунів та індійських націоналістів. Такі заходи в Середній Азії та на Середньому Сході, разом з іншими успіхами радянської влади подіяли на кабінет Ллойд Джорджа, який перший виступив за встановлення торговельних відносин з Росією. У подальшому занепокоєність остаточно втратити Афганістан з-під свого впливу примусило Лондон визнати його незалежність. Зазначимо, що й після 1922 р. у кабінетах як Уайтхоллу, так і Кремля лунали звернення до більш рішучих дій проти політики один одного на Середньому Сході. Проте ця риторика використовувалася, головним чином, для підвищення власного авторитету. Такі заклики до розгортання „світової соціалістичної революції” на „імперіалістичні колонії” та „хресного походу проти більшовизму” були характерними аж до початку 1930-х рр.

У цілому англо-російське протистояння значно відбилось на подальшому житті регіону. Політичні кордони Афганістану, остаточно встановлені Росією та Великою Британією в результаті Памірського розмежування 1895 р., залишились незмінними й до нашого часу. Перебування народів Середньої Азії у складі Російської імперії певною мірою позначилось на їх менталітеті. Події англо-російської боротьби 1917–1922 рр. активно використовувались пропагандою як і в СРСР, так і на Заході під час „холодної війни”.

ВИСНОВКИ

Протягом ХІХ ст. – на початку ХХ ст. Середня Азія та Афганістан через своє вигідне геополітичне розташування стали місцем зіткнення національних інтересів Росії та Великої Британії.

До моменту укладання між Росією та Великою Британією „сердечної угоди” в 1907 р. історія боротьби двох імперій за гегемонію на Середньому Сході нараховувала вже більш ніж сто років. Починаючи з „індійського походу”, організованого за часи правління Павла І, але так і не здійсненого, напруженість у відносинах Санкт-Петербурга та Лондона постійно зростала. Спочатку це виражалося в намаганнях обох імперій поставити під свій контроль основні країни Центральної Азії – Афганістан, Бухарський емірат, Хівинське та Кокандське ханства. Протиборство знаходило свій прояв у анексії одних територій та встановленні протекції над іншими, чому передувала діяльність у державах Середньої Азії та Середнього Сходу політичних місій Росії та Великої Британії. На російських та британських емісарів покладалися завдання щодо встановлення дипломатичних контактів з азіатськими правителями, а також збір розвідувальної інформації політичного, економічного, військового, географічного та етнографічного характеру. У подальшому ці повідомлення значно полегшували імперську експансію в зазначених регіонах. Так, за місіями М.О. Ханикова, М.Г. Столетова, М.Є. Іонова йшли російські війська під командуванням К.П. Кауфмана, М.Г. Черняєва, М.Д. Скобелева,

О.В. Комарова, які силою зброї приєднували території Середньої Азії до Росії. Так само за місіями У. Муркрофта, А. Коннолі, Ч. Стюддарта, Р. Шекспіра, О.Бернса слідували війська генералів Окландна, Еленборо. Результатом такого політичного курсу стало встановлення над Афганістаном за умовами Гандамацької угоди 1882 р. британського протекторату.

Просування російських військ безпосередньо до Амудар'ї, а потім і місія поручика Я. Віткевича (1838 р.) до Кабула проходили в умовах остаточного завойовування Індії британцями. Вважаючи Афганістан „воротами в Індію”, вони дуже хворобливо сприймали будь-які ознаки присутності інших держав у регіоні.

Результатом цього занепокоєння стали дві англо-афганські війни (1838–1842 та 1878–1882 рр.), які призвели до переходу Афганістану під протекторат Великої Британії, а Бухарського емірату, Хівинського (1873 р.) та Кокандського (1876 р.) ханств у васальну залежність від Російської імперії. Усі ці події відбувалися на тлі загострення міжнародних відносин, пов'язаних з боротьбою за розподіл світу.

Уже Кримська війна 1856 р. показала небезпеку постійного та жорсткого протистояння як для Великої Британії, так і для Росії. Розуміючи це, Лондон та Санкт-Петербург робили все ж таки деякі важливі кроки назустріч один одному. Афганське (1885 р.) та Памірське (1895 р.) розмежування підтверджують це. Проте вказані угоди не означали появи нового підходу в галузі імперського мислення. Знадобилася вся сила „аргументів” О. Бісмарка та посилення японського фактора у світовій політиці для того, щоб ситуація почала змінюватися. Яскравим показником цього стало укладення в 1907р. англо-російської „Конвенції у справах Персії, Афганістану та Тибету”, яка була більше вигідною

для Великої Британії. Усі стратегічні підступи до „перлини британської корони” залишалися під контролем Уайтхоллу. Хоча про це вважали за краще не говорити відкрито, обидві сторони розуміли, що угода означала лише тимчасове перемир'я.

І все ж таки підписання конвенції 1907 р. унеможливило застосування старих методів боротьби. Проведений аналіз архівних документів свідчить про те, що в наступне десятиріччя спостерігалася певна зміна у формах англо-російського протиборства в Середній Азії та Афганістані. Ураховуючи те, що Туркестан був колонією, а Бухарський емірат та Хівинське ханство протекторатами Російської імперії, британці широко застосовували на цих територіях методи таємної дипломатії. У зв'язку з відсутністю в російських правлячих колах єдності поглядів щодо експансії Великої Британії це виявлялося можливим. Росія, у свою чергу, визнаючи Афганістан васалом Великої Британії, намагалася, і не безрезультатно, посилювати свої позиції методами економічної експансії.

Результатом стала ескалація напруженості на російсько-афганському кордоні, що і сприяло проникненню до Афганістану восени 1915 р. німецької військово-дипломатичної місії Нідермаєра-Гентинга.

Ситуація в регіоні знову кардинально змінилася з приходом до влади в Росії в жовтні 1917 р. партії більшовиків, а пізніше й проголошення відомих „14 пунктів” В. Вільсона, що призвело до впровадження в міжнародну практику принципів самовизначення націй. Здобуття незалежності Бухарським еміратом та Хівинським ханством, а також оголошення автономії Закаспійської області стало приводом до переходу Великої Британії в наступ у Середній Азії, показником чого стало відправлення туди місії генерала

У. Маллесона та підполковника Ф. Бейлі. Однак успіх їх діяльності був зведений нанівець приходом до влади в Афганістані Аманулли-хана – послідовного прибічника ідеї незалежності. Це остаточно сплутало плани Уайтхоллу, чим скористалася радянська дипломатія.

Більшовикам удалося, причому за досить короткий термін, установити в 1919 р. дипломатичні відносини з Афганістаном, що не вдавалося до цього жодному російському уряду. Підтримка більшовиками індійських націоналістів та східних пуштунів стала передумовою для переносу акцентів у протистоянні на кордони Британської Індії, що примусило британців більш активно допомагати басмацькому руху в Туркестані, Бухарі та Хіві. Проте ця допомога була явно не достатньою для збереження державності Бухарського емірату та Хівинського ханства. На цих територіях були створені Бухарська Народна Радянська Республіка і Хорезмська Народна Радянська Республіка на чолі з прорадянськими урядами джадидів. За таких умов Афганістан зумів здобути незалежність, що було зафіксовано Майсурською угодою 1921 р.

Поява в регіоні нового незалежного актора внесла корективи в плани Лондона й Москви. Підтримка повстання під керівництвом Енвера-паші навесні-влітку 1922 р. стала останньою – і найзначнішою – спробою Великої Британії зберегти свої позиції в Середній Азії. З поразкою цього повстання Уайтхолл був вимушений обмежити свої амбіції, чим і завершився черговий етап „Великої гри” в Азії.

Проголошення невдовзі „ультиматуму Керзона” (1923 р.) тільки підкреслило той факт, що часи одноосібного панування Великої Британії на Середньому Сході вже минули. Втрата

Афганістану стала „точкою зворотного відліку” для британського панування в Індії.

Отже, навряд чи можна погодитися з твердженням як російської історіографії, представники якої вважали, що англо-російське суперництво в Середній Азії розпочалося з другої половини ХІХ ст. (1873 – 1876 рр., завоювання Бухарського емірату, Кокандського та Хівинського ханств), так і з британськими та американськими вченими, котрі відносять його початок на чверть століття раніше (1838 р., місія поручика Віткевича). Перший етап протиборства триває з часів „індійського походу” (1801 р.), задуманого, але не здійсненого Павлом І, до закінчення Кримської війни в 1856 р., після якої починається його активна фаза, що завершилася з підписанням англо-російської „Конвенції у справах Персії, Афганістану та Тибету” (1907 р.). З цього моменту й до 1917 р. продовжується період „латентного” протистояння, яке поступається місцем новій активній фазі протиборства (1917–1922 рр.). На нашу думку, так звана „Велика гра” в Азії триває й сьогодні, хоча й у нових геополітичних обставинах та за участю нових геополітичних гравців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Архівні документи

1. Архив внешней политики Российской Империи историко-документального департамента МИД РФ: Фонд №147. Среднеазиатский стол (1828–1917).

Опись №485.

1а/ д. №343. Высылка 95 афганцев из Бухары. 1911 г.

1б/ д. №349. Хаджи-Абдуль-Наби хан. Афганский коммерческий агент в Бухаре: Обвинение его в шпионстве. 1913г.

1в/ д. №773. Нападение афганцев на русских стражников 1913 г.

1г/ д. №1258. Панисламизм. 1911-1917 гг.

1г/ д. №1680 Холуман Хенанмалев английский подданный, по поводу высылки. 1912 г.

1д/ д. №1720. Вуд Клемент Бедделэ подполковник, поездка по Средней Азии. 1907 г.

1е/ д. №1721. Вуд Джон, Н. Прайс капитан английской кавалерии: разрешение по Средней Азии. 1907 г.

Опись. №486.

1е/ д. №46/б Недвижимости в Бухаре: приобретение их иностранными гражданами в том числе русско-подданными. 1907-1916 гг.

1ж/ д. №232/б Непосредственные соглашения с Афганистаном и англо-русское соглашение 1907 г. 1906–1909 г.

1з/ д. №233/б Предполагавшийся захват Афганистана Англией. 1904г.

1и/. д. №239/б. Материалы по торговле с Афганистаном. 1907–1916 гг.

1i/. д. №345/б Афганистан и его отношение к войне 1914–1917 гг.

1i/ д. №346. Афганистан и его отношение к войне, сведения военного характера 1917 г.

2. Архив внешней политики Российской Федерации историко-документального департамента МИД РФ: Фонд №04 Секретариат Чечерина.

Опись №6.

2а/Папка №43 д. № 588.

2б/д.№589.

2в/д.№590.

2г/Папка № 44. д. 596

2г/ д. №598.

2д/ д. №600.

2е/Папка №46. д. 621.

2е/ д. №623.

2ж/ Папка №47. д. №644.

3. Государственный архив Российской Федерации:

Фонд №577. Нератов Анатолий Анатольевич. Чиновник Азиатского департамента министерства иностранных дел, товарищ министра иностранных дел. 1910-1917 гг.Опись 1.

За/. д. №27. Донесения русского консула в Индии Арсеньева министру о борьбе индийских националистов с англичанами, 27 сент. – 23 дек. 1910 г.

Фонд №627. Штюрмер Борис Владимирович (1848–1917 гг.) Министр внутренних дел, министр иностранных дел. Опись 2.

3б/ д. №15. Дипломатические документы из бумаг Штюрмера Б.В. 1915–1916 гг.

Фонд №5906. Объединенный комитет русских кооперативных организаций Лондона. 1918-1923 гг. Опись №1.

3в/ д. №53. Отчет Беркенгейма об интервью с генерал-контролером Департамента заморской торговли Англии Бутлером о торговых сношениях Британии и Сибири, 4 февр. 1919 г.

3г/ д. №58. Отчет о совещании 13 февраля и беседа с Артуром Стил-Мейтландом парламентским секретарем Министерства торговли Англии. 1919 г.

3г/ д. №84. Доклад секретаря „Русско-Британского информационного бюро” Ф. Роккеля. Современное положение кооперативного движения в Великобритании в связи с кооперативным товарооборотом между Великобританией и Россией, янв. 1919 г.

3д/ д. №120. Обзоры советской и иностранной печати о товарообороте иностранных государств с Советской Россией 1919–1920 гг.

3е/ д. №158. Статья „Товарообмен между Великобританией и Россией”. 1910–1919 гг.

3е/ д. №168. Статья: „Деятельность Центросоюза в Туркестанском крае”. 1919 г.

3ж/ д. №327. Статья: „Кооперация в Туркестане”. 1920 г.

3з/ д. №338. Статья: „К транспорту сырья из Туркестана и состояние и работа железных дорог”. 1920 г.

3и/ д. №420. Статья: „Роль России в Великобританском импорте”. 1920г.

3i/ д. №425. Статья: „Английская печать о снятии блокады”. 1920 г.

4. Российский государственный архив литературы и искусства:

Фонд №472. Свербеевы. Опись №1.

4а/ д. №526. Программа пребывания в Санкт-Петербурге представителей парламента, государственных и общественных деятелей Англии. 1912 г.

Фонд № 1339 Коллекция документов XVII–XX вв. Опись №1.

4б/ д. №209. Приветствие Московского городского управления английской депутации посетившей, Москву. Краткие биографии членов депутации. 1912 г.

5. Российский государственный архив социально-политической истории:

Фонд №5. Документальные материалы В.И. Ленина по руководству международным рабочим и коммунистическим движением. 1917–1923 гг. Опись №1.

5а/ д. №577. Доклады: А. Мукереджи об индийском рабочем движении, Роя – ”План военных операций на границах и в Индии”, Тезисы Роя по национально-колониальному вопросу, о конфликте между Роем и индийской революционной ассоциацией, различные статьи. 1920–1923 гг.

Фонд.№670. Сокольников Григорий Яковлевич (1888–1939). Опись№1.

- 5б/ д. №11. Копии протоколов... о национальном размежевании Средней Азии и др., 11 авг. 1922 – 2 октября 1928 гг.
- 5в/ д. №51. Материалы о положении в Азербайджане, Афганистане. Письма из Баку заведующего информационным отделом НКВД. Турция, Фергана, Хива, басмачи, февраль 1920 – 27 нояб. 1920 г.
- 5г/ д. №52. Информационные сводки о положении в Афганистане, Бухаре, Индии, Китае, Фергане, Хиве. Доклад Гопнера „Наши очередные задачи в Средней Азии”, 26 июля – 28 дек. 1920 г.
- 5 г / д.№54. Приказы, сводки, 12 июня–20 октября 1920 г.

6. Российский государственный архив экономики:

Фонд №413. Министерство внешней торговли СССР (1917–1942). Опись №6.

- 6а/ д. №54. Оперативно-таможенный отдел. 1919 г.
- 6б/ Опись №14. д.№78. Мирные договоры РСФСР с Бухарой, Персией, Турцией. Инструкция уполномоченному НКВД в Бухаре, 3 марта – 1 сентября 1921 г.
- 6в/ д. №83. Материалы об установлении отношений в области таможенной политики и закавказскими и среднеазиатскими республиками, февраль-декабрь 1921 г.
- 6г/ д. №108. Докладная записка уполномоченного НКВД об учреждении таможенных пунктов в Туркестане, янв.– дек. 1921 г.

7. Российский государственный военно-исторический архив:

Фонд №1396. Штаб Туркестанского военного округа.

Опись №2.

7а/ д. №1683. Переписка со штабами о заключении англо-русского соглашения об Афганистане 18 января – 20 дек. 1907 г.

7б/ д. №1892. Рапорты штабс-капитана Канатова о политическом положении и подготовке к войне Афганистана, об антианглийской и антироссийской агитации немцев и турок в Кабуле. 5 янв. – 17 дек. 1915 г.

7в/ д. №1897. Донесения разведчиков о подготовке к войне Афганистана к войне с Россией и деятельности германских агентов в Афганистане 7 янв. – 25 нояб. 1916 г.

8. Российский государственный военный архив.

Фонд №125. Управление Закаспийского фронта Туркестанской республики (24 июля 1918 – 14 дек. 1919). Опись №2.

8а/ д. №5. Доклады и рапорты о действиях афганских властей в Туркестане, 5 сент. – 31 дек. 1919 г

Фонд №272. Штаб Бухарской группы войск Туркестанского фронта (березень-грудень 1922 г.)
Опись №1.

8б/ д. №44. Копии писем Энвера-Паши. Опросные листы пленных басмачей. Личные дела и расчетные книжки агентов разведчиков, 27 мая–11 нояб. 1922 г

Опись №2.

8в/ д. №55. Краткие обзоры о действиях басмачей, 15 марта–18 окт. 1922 г.

8г/ д.№98. Письма басмачей и переводы к ним, 10–13 декабря 1922 г.

- 9. Національна бібліотека імені В. Вернадського. Інститут рукопису.** Фонд №1. Яворницький Дмитро Іванович (1855-1940). Од.зб.№21969. Путеводитель по Средней Азии от Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношении. Асхабад. 1893.
- 10. Управління державного архіву Міністерства закордонних справ України.** Основний фонд. / Спр. 7000.
- 11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління.(ЦДАВОВУ) – Ф.3766** “Міністерство Закордонних справ Української держави”. – Оп.1, 1918. Спр. 145, арк. 37–75.
- 12. Центральний державний історичний архів.** Ф.1111 “Товарищество потребительских обществ юга России”. – Оп.1, 1912–1920. 17а/ д. 296, арк.1,6,31.

II. Офіційні та неофіційні видання документів

- 13.** Алаш-Орда: Сб. док-тов / Сост. Н. Мартыненко. – Алма-Ата: Малое изд-во Айкап, 1992. – 192 с.
- 13а.** Архив новой истории. Журналы заседаний Временного правительства, март–май 1917 г. – М.: РОССПЭН, 2003. – 350 с.
- 14.** Баранов П. И. Военно-политическое состояние Туркестанского фронта: Стенограмма доклада на партийной конф. Ташкентского гарнизона 17–19 июля 1921 года. – Ташкент, 1921. – 76 с.

15. Большая игра в Центральной Азии: „Индийский поход” русской армии: Сб. архивных док. / Сост. и авт. предисл. и примеч. Т.Н. Загородникова. – М.: Ин-т востоковедения, 2005. – 320 с.
16. Большевицкое руководство. Переписка. 1912–1927: Сб. Док. / Сост.: А.В. Квашонкин, О.В. Хлевнюк, Л.П. Кошелева, Л.А. Роговая. – М.: Рос. полит. энцикл. (РОСПЭН), 1996. – 423 с.
17. Восстание 1916 г. в Киргизстане: Документы и материалы собранные Л.В. Лесной. – М.: Гос. соц.-эконом. изд-во, 1937. – 168 с.
18. Восстание 1916 г. в Туркмении: Документы и материалы. Ашхабад: Туркм. гос. изд-во, 1938. – 317 с.
19. Голодная степь 1867–1917 гг. История края в документах / АН СССР Ин-т Востоковедения. – М.: Наука, 1981. – 236 с.
20. Громбачевский Б.Л. Наши интересы на Памире. Военно-политический очерк. – Новый Маргелан, 1891. – 28 с.
21. Движение Алаш: Сб. Док. и материалов. Апрель 1901 г. – декабрь 1917 г. – Алматы: Алаш, 2004. – Т.1. – 552 с.
22. Движение Алаш. Сборник документов и материалов. Декабрь 1917 г. – май 1920 г. – Алматы: Алаш, 2005. – Т.2.- 496 с.
23. Деятельность британской разведки в Закавказье и Русском Туркестане в 1917–1919 гг. (документы и материалы из национального архива Индии) / Вступит. ст. Л.В. Митрохина // Восточный архив. – 1998. – №1. – С. 3–10.
24. Директивы главного командования Красной Армии (1917–1920). – М.: Воениздат, 1969. – 884 с.
25. Документы внешней политики СССР. Ред.: И.Н. Земсков и др. – М., 1957. – Т. 1–2.

26. Документы Коминтерна о подготовке вооруженного восстания в Индии в 1921 г. / Вступит. ст. Ю.Н. Тихонова // Восточный архив. – 2003. – №10. – С. 35–42.
27. Донесение генерала Джорджа Мильна. О событиях на Кавказе и Средней Азии // Каспийский транзит. Альманах «Арабески истории». – Сер. II. – Вып. 5–6. – М.: ДИ-ДИК, 1996. – С.310–332.
28. Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика) / Составитель и автор вводной ст., коммет. и прил. Д.Ю. Арапов. – М.:ИКЦ „Академкнига”, 2001. – 367 с.
29. Иностранная военная интервенция и гражданская война в Средней Азии и Казахстане: Документы и материалы. – Т.1-2. – Алма-Ата: Изд. АН Каз.ССР, 1963.
30. “Ключ к мировой революции находится в Индии”. Меморандум Джемаль-паши Советскому правительству. 1921 г. Вступ. ст. Ю.Н. Тихонова // Исторический архив. – 2002. – №5. – С. 73–92.
31. Мак-Грегор Ч.М. Оборона Индии. Спб.: Воен учет. ком. Глав. штаба, 1891. – Т.1. – 2.
32. Международная политика РСФСР в 1922 г. Отчет Народного комиссариата по иностранным делам. – М., 1923. – 83 с.
33. „Необходимо усиление Туркестанского военного округа”. Документы из истории русско-английских противоречий в Средней Азии. 1906 г. // Ист. архив. – 1997. – №2. – С. 156–164.
34. Образование Союза Советских Социалистических Республик: Сб. док. – М.: Наука, 1972. – 530 с.

35. „Опасные для единства нашего государства проповедники”
Борьба с религиозным экстремизмом // Исторический архив.
2002. – №5. – С. 153–166.
36. Оль П.В. Иностранные капиталы в России // Труды института
экономических исследований. Петроград 1922. – №3. – 304 с.
37. Первый съезд народов Востока. Стенографический отчет.
Петроград, 1920. – 231 с.
38. Правые партии. 1905–1917. Документы и материалы. В 2 тт. /
Т. 2. 1911–1917 гг. – М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН),
1998. – 816 с.
39. Программа мировой революции. Стенографический отчет. VI
конгресс Коминтерна. – Вып. III. – М.-Л.: Гос. изд-во, 1929. –
192 с.
40. „Прогресс Бухарского ханства зависит исключительно от
России”. Докладная записка Е.К. Михайловского. 1912 г.
(Д.Ю. Арапов, Т.В. Котюкова) // Исторический архив. – №3.
– С. 124–140.
41. Революционное движение в Туркменистане в 1907-1917 годах
(Сб. Арх. Док.) / Сост. Н.Н. Канода, под ред. А.В. Головкина.
– Ашхабад: Изд-во „ЫЛЫМ”, 1970. – 312 с.
42. Россия и Тибет: сб. рус. арх. док., 1900–1914 / Ин-т
востоковедения; Ин-т Дал. Востока. – М.: Вост. лит., 2005. –
231 с.
43. Русско-индийские отношения в XIX в.: Сб. Арх. документов и
материалов. – М.: Вост. лит. РАН, 1997. – 374 с.
44. Русско-индийские отношения в 1900–1917 гг.: Сб. арх. док. и
материалов. – М.: Вост. Лит. РАН, 1999. – 527 с.
45. Сборник договоров России с другими государствами 1856-
1917. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1952. – 464 с.

46. Снесарев А.Е. Англо-русское соглашение 1907 года / Отдельный оттиск из журнала Общество ревнителей Военных знаний. СПб., 1908. – 30 с.
47. Синяя книга: Сб. тайных документов, извлеченных из архива бывшего министерства иностранных дел. – М.: НКВД, 1918. – 115 с.
48. Советско-афганские отношения 1919–1969 гг. Документы и материалы / Ред. В.М. Виноградов и др. – М.: Политиздат, 1971. – 439 с.
49. Союзный договор между Российской Социалистической Федеративной Советской Республикой и Бухарской Советской Республикой. Официальный текст. – М., 1921. – 11 с.
50. „Такое управление государством недопустимо”. Доклад Керенского //Ист. архив. – 1997. – №2. – С.4–27.
51. Царская колонизация в Казахстане (По материалам русской периодической печати XIX века). – Алматы: Рауан, 1995. – 368 с.
52. British general election manifestos 1900–1974 / Compiled and Edited by F.W.S. Craig. – London and Basingstoke, 1975. – 484 p.
53. Documents on British Foreign Policy 1919–1939 / Edited by E.L. Woodward R. Butler. First Series. – L.: His Majesty’s stationery office, 1946. – 970p.
- 53a The Great Game. Documents. – L.: Princeton Press, 2002. – 255 p.
54. Papers relating to the foreign relations of the United States 1919. – Washington: United States Government printing office, 1934. – Vol. 1. – 807 p.

III. Мемуари

55. Автобиография Абдурахман-хана эмира Афганистана / Пер. с англ. Генерального штаба полковник М. Грулев. – СПб.: Комиссионер военно-учебных заведений. – 1901. – Т.1–2.
56. Айни С. Бухара. (Воспоминания) В 2-х кн. / Пер. с тадж. С. Бородина; Отв. ред. и авт. предисл. К.С. Айни. – Душанбе: Ирфон, 1980. – Т. 1.–2.
57. Алим-хан С. История бедствий испытанных бухарским народом / Послесл. М. Хасанова, В. Германова, К. Шадиева // Звезда Востока. – 1991. – №4. – С. 44–62.
58. Альдрованди Марескотти Л. Дипломатическая война. Воспоминания и отрывки из дневника (1914–1919 гг): Пер. с ит. под ред. и вступ. стат. Б.Е. Штейн. – М.: ОГИЗ – Госполитиздат, 1944. – 392 с.
59. Бадмаев П.А. За кулисами царизма: Воспоминания. Мемуары. – Мн.: Харвест. – 208 с.
60. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата. – Мн.: Харвест, 2001. – 400 с.
61. Валидов А.З. Воспоминания. Борьба мусульман Туркестана и других восточных тюрок за национальное существование и культуру. – М, 1997. – 649 с.
62. Вамбери А. Путешествие по Средней Азии / Арминий Вамбери / Пер. с нем. З.Д. Голубевой, под ред. В.А. Ромодина; Предисл. В.А. Ромодина; коммент. Ромодина, С.Г. Агаджанова. – М.: Вост. лит., 2003. – 320 с.
63. Витте С.Ю. Воспоминания. – М.: Изд-во соц.-эконом. лит., 1960. – Т.3. – 724 с.

64. Извольский А.П. Воспоминания: Пер. с англ. – М.: Междунар. отношения, 1989. – 192 с.
65. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Распад Российской империи. Октябрь 1918 – январь 1919. – Мн.: Харвест, 2002. – 560 с.
66. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы Юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920. – Мн.: Харвест, 2002. – 464 с.
67. Дневники и документы из личного архива Николая II: Воспоминания. Мемуары. – Мн.: Харвест, 2003. – 368 с.
68. Записки Джемаль-паши 1913–1919 гг. – Тифлис: Издание заккрайкома РКП (б), 1923. – 239 с.
69. Кемаль М. Путь новой Турции 1919-1927. – М.: Гос. соц.-эконом. издат., 1932. – Т.2. – 416 с.
70. Ленин В.И. Избранные сочинения. В 10-ти т. – Т.9. – М., 1987.
71. Ллойд-Джордж Д. Военные мемуары /Пер. с англ. И. Зварич. – Т. 5-6. – М., 1938.
72. Лыкошин Н.С. Хороший тон на Востоке / Н.С. Лыкошин; вступ. ст. и коммент. В.А. Кореняко. – М.: АСТ: Астрель, 2005. – 223 с.
73. Маллесон У. Двадцать шесть Бакинских комиссаров. <http://turkmeny.h1.ru/memuar/m1.html>
74. Палеолог М. Дневник посла / Пер. с фр. Ф. Ге, Л. Зайцева и Д. Протопова. – М.: Издатель Захаров, 2003. – 831 с.
75. Пименова Э. Политические вожди современной Англии и Ирландии. – СПб.: Книгоиздат-во М. Пирожкова, 1904. – 288 с.
76. Раскольников Ф. Ф. Афганистан и английский ультиматум. – М.: Красная новь, 1924. – 35 с.

77. Рыбичка Э. Бурные годы Афганистана / Пер. с нем. В. Кукель-Краевского. – М.-Л.: Молодая гвардия, 1929. – 256 с.
78. Сазонов С.Д. Воспоминания. – Мн.: Харвест, – 2002. – 368 с.
79. Семенов Г.М. О себе: воспоминания, мысли и выводы. / Атаман Семенов. – М.: Изд-во АСТ, 2002. – 378 с.
80. Соболев Л.Н. Возможен ли поход Русских в Индию? – М.: Типография Окружного Штаба, 1901. – 27 с.
81. Сталин И. В. Сочинения: В 9 т. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1947.
82. Тимошков С.П. Борьба с английской интервенцией в Туркестане. – М.: Воениздат, 1941. – 128 с.
83. Тынышпаев М. История казахского народа / Сост., и авт. предисл. проф. А. Такенов и Б. Байгалиев. – Алматы: Санат, 1998. – 224 с.
84. Ходжаев Ф. Джадиды //Очерки революционного движения в Средней Азии: Сб. ст. – М.: Науч. ассоциация востоковедения пр ЦИК СССР, 1926. – С.7–12.
85. Чиркин С.В. Двадцать лет службы на Востоке: Записки царского дипломата. – М.: Рус. путь, 2006. – 328 с.
86. Чокаев М. Отрывки из воспоминаний о 1917 г. / Сост., предисл., прим., С.М. Исхакова. – Токио – М., 2001. – 54 с.
87. „Я берег покидал туманный Альбиона...” Русские писатели об Англии. 1646–1945 / Подготовители Казнина О.А., Николукин А.Н. – М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2001. – 648 с.
88. Asquith H.H. Memories and reflections 1852–1927. L.: Boston little Brown, 1928. – Vol.1-2.

89. Bailey F. M. Mission to Tashkent. – L., 1946.
90. Blacker L.V.S. Travels in Turkistan 1918-1920 // Geographical journal. – L., 1921. Vol. LVIII.
91. Churchill W.S. The Great War. – London, 1932.
92. Curzon H.G. Russia in Central Asia in 1889 and Anglo-Russian Question. – L.: Longmans, Green, and Co.1889. – 346 p.
93. Ellis C. The British “Intervention” in the Transcaspia” 1918–1919 – Los Angeles.: Univ. of California press, 1963. – 176 p.
94. Etherton P.T. In the heart of Asia. – L.: Constable, 1925. – 305 p.
95. Malleson W. The British military mission to Turkistan 1918 –1920 // Journal of the Royal Central Asia society – 1922. Vol. IX. – P. 96-111.

IV. Література

96. Adamec L. Afghanistan 1900-1923. A diplomatic history. – Berkeley–Los-Angeles, 1967. – 245 p.
- 96a Aydemir Ş.S. Enver-paşa. Makedonya'dan Ortasya'ya, 1914–1922. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2002. – 695 s.
97. Becker S. Russia’s Protectorates in Central Asia: Bokhara and Khiva, 1865–1924. – Cambridge, 1968 – 416 p.
98. Bilgrami A. H. Afghanistan and British India 1793–1907. A study in foreign relations. – New-Delhi: Jullundur Sterling published, 1972. – 360 p.
99. Bullard R. Britania and the Middle East. From early times to 1950. – L.: Hutchinson]s univ. library, 1951. – 195 p.
100. Central Asia. 120 ears of Russian Rule / Ed. By E.A. Allworth. – L.: Duke univ. press., 1989. – 606 p.

101. Christian D. *Imperial and Soviet Russia: Power privilege and the challenge of modernity.* – NY.: St. Martins press, 1997. – 478 p.
102. Coates W. P. *A History of Anglo-Soviet Relation.* – London, 1943. – 816 p.
103. Colquhoun A.R. *Russia against India / The struggle for Asia.* – NY-L.: Harper & Brothers, Publishers, 1900. – 246 p.
104. Debo R. *Survival and consolidations: The foreign policy of Soviet Russia 1918–1921.* – Monreal: McGill – Queen’s univ. press, 1992. – 502 p.
105. Fedtke G. *Jadids, Young Bukharrans, Kommunistis and the Bukharan Revolution: from an ideological Debate in the Early Soviet Union / Muslim Culture and Central Asia from XVIII–XX centuries Vol. 2* – Berlin, 1998. – P. 493–512
106. Fisher L. *Russia: Road from Peace to War. Soviet Foreign Relations, 1917–1941.* – NY.; 1969.
107. Fraser-Tytler W.K. *Afghanistan study of political developments in Central and Southern Asia.* – L.: Oxford, 1953. – 348 p.
108. Gillarg D. *The struggle for Asia 1828–1914: A Study in British and Russian Imperialism.* – L.: Methuen, 1977. – 214 p.
109. Holguist P. *Marking war, forging revolution: Russia’s continuum of crisis 1914–1921.* – L.: Harvard univ. press., 1984. – 889 p.
110. Hopkirk P. *Setting the East Ablaze. Lenin’s dream of an Empire in Asia.* – Oxford University Press, 1986. – 252 p.
111. Hopkirk P. *The great game: The struggle for empire in Central Asia.* – New York / Tokyo: Kodanshe. 1992. – 564p.
112. Ingram E. *The Beginning of the Great Game in Asia, 1828–1834.* – New-York: Oxford University Press, 1979. – 361 p.
113. Kapur H. *Soviet Russia and Asia, 1917–1927.* – Geneva, 1966. – 264 p.

114. Kennedy P. *Strategie and diplomacy 1870 -1945. Eight studies.* – L.: Allen and Unwin, 1983. – 254 p.
115. Khalid A *The politics of Muslim cultural reform: jadidism in Central Asia.* – L.: University of California press, 1998. – 336 p.
116. Khalid A. *Society and politics in Bukhara, 1868–1920 // Central Asian Survey.* – 2000. – №19 – P. 367–396.
117. Khalid A. *Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan // Slavik Review.* – 1996. – Vol. 55. – №2. – P. 270-296.
118. Klein I. *The Anglo-Russian Convention and the Problem of Central Asia, 1907–1914 // The Journal of British Studies.* – 1971. – Vol. 11 – №1. – P. 126–147.
119. Komatsu H. *The Evolution of Group Identity among Bukharans intellectuals in 1911–1928: An Overview // Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko.* – Tokyo: 1989. – №4. – P. 115–144.
120. Lloyd G. *British Foreign Policy in Asia and Its Relation to India // Journal of the British Institute of International Affairs.* – 1925. – Vol. 4. – № 3. – P. 109–117.
121. Lorimer F. *The population of the Soviet Union: History and Prospects.* – Geneva, 1946. – 260 p.`
122. MacKenzie D. *Turkestan's Significance to Russia (1850–1917) // Russian Review.* –1974. – Vol. 33 – №2. – P. 167–188.
123. Millman B. *The Problem with Generals: Military Observers and the Origins of the Intervention in Russia and Persia, 1917–1918 // Journal of Contemporary History,* 1998 – Apr. – Vol.33 – №2. – P.291–320.
124. Miroshnikov L.I. *The „German-Turkish Threat to India Irans occupation by Britain and British intervention in Transcaucaisia*

- and Transcaspia (1914–1920). – M.: Nauka Publishing House, 1964. – 72 p.
125. Monroe E. Britain's moment in the Middle East 1914–1971. Baltimore: The John Hopkins univ. press, 1981. – 254 p.
126. Morris L.P. British Secret Mission Activity in Khorossan, 1887–1908 // *The Historical Journal*. – 1984. – Vol. 27. – №3. – P. 657–675.
127. Morris L.P. British Secret Missions in Turkestan, 1918-1919 // *Journal of Contemporary History*. – 1977. – Vol. 12. - №2. – P. 363–379.
128. Nicolson H. Curzon: the last phase 1919–1925. A study of post war diplomacy. – Vol.1–2. – New York, 1939.
129. Nothedge F.S. Wells A. Britain and Soviet Communism. The impact of a revolution. – L.: Basingtok Macmillan press, 1983. – 280 p.
130. O'Balance E. Afghan wars 1839–1992. – L.–NY.: Brassey's, 1993. – 259 p.
131. Olcott M.B. The Basmachi or Freeman's Revolt in Turkestan 1918-1924 // *Soviet Studies*. – 1981. – Vol.33. – №3. – P. 352–369.
132. Paksoy H.B. Basmachi Movement From Within: Account of Zeki Velidi Togan // *Nationalities Papers*. – 1995. – Vol. 23. – №2.– P. 373–399.
133. Park A. G. Bolshevism in Turkistan, 1917–1927. – New York: Columbia University Press, 1957. – 428 p.
134. Pipes R. The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism. 1917–1923. – Cambridge, 1954. – 381 p.
135. Pullada L. Reform and Rebellion in Afghanistan, 1919–1929. – Ithaca: Cornell University Press, 1973. – 318 p.

136. Saray M. The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkistan. Four studies on the history of Central Asia. – Ankara: Türk Tarih kurumu, 2003. – 435 p.
137. Stanwood F. War Revolution and British Imperialism in Central Asia. – L.: Ithaca Press, 1983. – 261 p.
138. Steiner Z. Grey, Harding and Foreign Office 1906–1910 // Historical Journal. – 1967. – №3. – P. 415–440.
139. Strausz-Hupe R. The Anglo-Afgan War of 1919 // Military Affairs. – 1943. – Vol. 7. – №2. – P. 89–96.
140. Swinson A. North – West frontier: People and events 1839–1947. – L.: Hutchinson, 1967. – 354 p.
141. Sykes P. A history of Afghanistan. Macmillan and Co. LTD – Vol.2. – London, 1940. – 411 p.
142. Walsh W. The Imperial Russian General Staff India: A Footnote to Diplomatic History // Russian Review. – 1957. – Vol.16. – №2. – P. 53–57.
143. Williams B.J. The strategic Background to the Anglo-Russian Entente of August 1907 // The Historical Journal. – 1966. – Vol. 9. – №3. – P. 360-373.
144. Woodhouse C.M. Britain and Middle East. Geneve. Libr. Dros, 1959. – 59 p.
145. Yamauchi M. The green crescent under the red star: Enver Pasha in Soviet Russia, 1919–1922. – Tokyo, Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa, 1991. – 395 p.
146. Yapp M.A. British Perceptions of the Russian Threat to India // Modern Asia Studies. – 1987. – Vol. 21. – №4. – P. 647–665.
147. Yapp M.A. Strategies of British India: Britain, Iran and Afghanistan 1798–1850. – L.: Oxford Clarendon press., 1980. – 682 p.

148. Yilmaz S. An Ottoman warrior abroad: Enver Pasa as an expatriate // Middle Eastern Studies. – 1999. – №4. – P. 40–69.
149. Абдуллаев Р. Туркестан в 1917 году: национальное движение и военный вопрос. [http://history.uzsci.net /Publications/2002%20%201/Abdullaev.doc](http://history.uzsci.net/Publications/2002%20%201/Abdullaev.doc).
150. Абдурахимова Н., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – первой четверти XX вв. – Ташкент, 1999. – 215 с.
151. Абулхаев Р.А. Упрочнение Советской власти в районах верховья Зеравшана (1918–1923гг.) – Душанбе, 1972. – 267 с.
152. Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. – Вильнюс, 1990. – 115 с.
153. Административно-территориальное устройство России. История и современность. – М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – 320 с.
154. Айзенер Р. Бухара в 1917 году // Восток. – 1994. – № 4. – С. 131–144; №5 – С. 75–92.
155. Айзенштат М.П., Гелла Т.Н. Английские партии и колониальная империя Великобритании в XIX в. (1815–середина 1870-х гг.). – М.: ИВИ РАН, 1999. – 217 с.
156. Алексеева И.В. Оппозиция Его Величества. Царизм, Дума и союзники России по Антанте в эпоху П.А. Столыпина 1907–1911 гг. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2004. – 269 с.
157. Алексеенков П. Что такое басмачество // Басмачество. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005. С. 14–83.
158. Ананьич Б.В. Банкирские дома в России, 1860–1914 гг.: Очерки истории частного предпринимательства. – 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006. – 296 с.

159. Бабаходжаев А. Х. Миссия Нидермаера-Гентинга в Афганистане (1915-1916 гг.) / Краткие сообщения Института Востоковедения. – М.: Вост. Лит., 1960. – С.19–26.
160. Бабаходжаев А. Х. Провал английской антисоветской политики в Средней Азии и на Среднем Востоке в период признания советского государства де-факто и де-юре (1921–1924). – М.: Вост. лит., 1962. – 169 с.
161. Бахтурина А.Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). – М.: Рос. полит. энцикл. (РОССПЭН), 2004. – 392 с.
162. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Междунар. отношения, 2000. – 256 с.
- 162a. Блох Ю.М. Неоднозначні відгуки в британській пресі початку ХХ ст. стосовно англо-російської угоди 1907 р. // „Динаміка наукових досліджень: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції.” – Дніпропетровськ: Наука, освіта, 2005. – Т.24. – С.7–11.
163. Бовыкин В.И. Французские банки в России. Конец ХХ – начало ХХ в. – М.: РОССПЭН, 1999. – 256 с.
164. Божко Ф. Гражданская война в Средней Азии // Басмачество. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005. – С. 195–286.
165. Бойко В.С. Внешнеполитический курс Аманулла-хана в Афганистане в начале 1920-х годов: среднеазиатское направление // Востоковедные исследования на Алтае. – 2004. – Вып. №4. – С. 108–114.
166. Бойко В.С. Регионализм в Афганистане в 1920–1930-е гг. и позиция СССР // Актуальные вопросы истории Сибири. / Отв. ред. Кирюшин Ю.Ф. – Барнаул, 2000. – С. 410–414.

167. Бойко В.С. Советский Союз, Коминтерн и Афганистан в конце 1920-х – начале 1930-х // Восток. – 1998. – №4. – С.38–56.
168. Бондаревский Г.Л. Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива.– М., 1968. – 544 с.
169. Бройдо Г.И. Восстание киргиз в 1916 г. – М.: НАВ при ЦИК СССР, 1925. – 28 с.
170. Бройдо Г.И. Национальный и колониальный вопрос.– М.: Моск. рабочий, 1924. – 128 с.
171. Брусина О.И. Славяне в Средней Азии. Этнические и социальные процессы. Конец XIX – конец XX века. – М.: Издат. фирма „Вост. лит. РАН”, 2001. – 240 с.
172. Бузыкина Н.К. Виноградов К.В. Лорд Керзон // Новая и новейшая история. – 1973. – №5–6. – С. 102–127.
173. Бурджанов Э. Двадцать шесть Бакинских комиссаров. – М.: гос. издат. полит. лит., 1938. – 112 с.
174. Бурьян М.С. Египет во внешней и колониальной политике Великобритании. – Луганск, 1994. – 168 с.
175. Васильева Г.П. История этнографического изучения туркменского народа в отечественной науке (конец XVIII–XX века). Очерки / Г.П. Васильева; Отв. ред. В.И. Бушков; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 2003. – 198 с.
176. Вдовиченко Д.И. Энвер-паша // Вопросы истории. – 1997. - №8. – С.42–56.
177. Великий Октябрь и народы Востока / Ред. А.А. Губер. М.: Вост. лит., 1957. – 420 с.
178. Величко Л. Афганістан у боротьбі за визволення. – Харків: Пролетарій, 1929. – 163 с.

179. Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд Джордж. – М.: Мысль, 1970. – 412 с.
180. Волков Ф.Д. Тайны Уайтхолла и Даунинг-стрит. – М.: Мысль, 1980.– 462 с.
181. Гамильтон А. Афганистан / Пер. с англ. С.П. Голубинова. – СПб.: Изд. В. Березовский, 1908. – 334 с.
182. Ганкевич В.Ю. Джадитська реформа просвіта кримських татар (межа ХІХ–ХХ ст.): Дис д-ра іст. наук. 07.00.02. – Сімферополь, 2000. – 481 с.
183. Ганковский Ю. Персонажи с „той стороны” Ибрагим-бек Локай (1889–1932) //Азия и Африка сегодня. – 1994. – №5. – С. 59–61.
184. Ганковский Ю. Персонажи с “той стороны” Энвер-Паша среди басмачей // Азия и Африка сегодня. – 1994. – №5. – С. 59–61.
185. Гафуров Б.Г. Избранные труды. – М.: Наука, 1985. – 542 с.
186. Гафуров Б.Г. История таджикского народа. В коротком изложении. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Госполитиздат, 1955. Т.1. – 544 с.
187. Гелнер Е. Нації та націоналізм: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.
188. Генис В.Л. „Бутафорская революция”, или российское полпредство в Хиве в 1920 году // Восток. – 2000. – №2. – С. 5–26.
189. Генис В.Л. “С Бухарой надо кончать ...”. К истории бутафорских революций. Документальная хроника. – М.: Центр стратег. и полит. исслед., МНПИ, 2001. – 96 с.
190. Генис В.Л. Борьба вокруг реформ в Бухаре 1917 г. // Вопросы истории. – 2001. – №11–12. – С. 18–38.

191. Генис В.Л. Вице-консул Введенский: Служба в Персии и Бухарском ханстве (1906–1920 гг.) Российская дипломатия в судьбах. – М.: Изд-во соц.-полит. мысль, 2003. – 416 с.
192. Генис В.Л. Разгром Бухарского эмирата в 1920 году // Вопр. истории. – 1993. – №7. – С. 39–54.
193. Герберт С. Либерализм. Опыт изложения принципов и программы современного либерализма в Англии /Пер с англ. под ред. М. Мамуровского. – М.: Изд. И. Романова, 1905. – 488 с.
194. Гиленсен В.М. Сотрудничество Красной Москвы с Энвером-Пашой и Джемалем-Пашой // Восток. – 1996. – №3. – С.45–63.
195. Гиленсен В.М. Банды под зеленым знаменем (Басмачество в Таджикистане 1920–1930-е и советско-афганские отношения) // Военно-ист. журн. – 1999. – №4. – С. 68–78.
196. Гиленсен В.М. Особенности военной политики СССР в 1920–30-е годы на среднеазиатском направлении // Военно-ист. журн. – 2002. – №2. – С. 38–41.
197. Гиленсен В.М. Повстанческое движение в Средней Азии и Советско-афганские отношения в 1920-х – начале 1930-х годов // Восток – 2002. – №2. – С.56–69.
198. Гиленсен В.М. Разгром басмаческих баз в Афганистане // Военно-исторический журнал – 2000. – №1. – С.31-42.
199. Гиленсен В.М. Туркестанское бюро Коминтерна (осень 1920–1921). // Восток. – 1999. – №1. – С. 59-78.
200. Гладстерн О. Афганська проблема з погляду міжнародного (1839–1929) // Східний Світ. – 1929. – №1–2 (7–8). – С. 35–83.

201. Гоков О.А. Офицеры генерального штаба во внешней политике России в отношении Афганистана и Индии (70-е гг. XIX в. – 1914 г.) // *Russian History*. – 2005. – №32. – Р. 23–46.
202. Гоков О.А. Генеральный штаб во внешней политике России в Центральной, Южной и Западной Азии (XIX – начале XX ст.) // *Russian History*. – 2004. – №3. – Р. 235–256.
203. Гоков О.О. Роль офіцерів Генерального штабу в здійсненні зовнішньої політики Російської імперії на мусульманському Сході другі половині XIX ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Харк. нац. ун-т. ім. М. Каразіна – Х., 2004. – 20 с.
204. Голуб П.А. Революция защищается: Опыт защиты революционных завоеваний Великого Октября, 1917–1920. – М.: Политиздат, 1982. – 317 с.
205. Готлиб В.В. Тайная дипломатия во время первой мировой войны. М.: Изд-во соц.-эконом. литературы, 1960. – 603 с.
206. Греков Н.В. Русская контрразведка в 1905–1917 гг.: шпиономания и реальные проблемы. – М.: МОНФ, 2000. – 355 с.
207. Грулев М. Соперничество России и Англии в Средней Азии. – СПб.: Изд. В. Березовский, 1909. – 380 с.
208. Губар М.Г.М. Афганистан на пути истории. – М.: Наука, 1987. – 207 с.
209. Гуревич Н.М. Очерки истории торгового капитала в Афганистане. – М., 1967. – 226 с.
210. Гурко-Кряжин В.А. Английская интервенция 1918–1919 гг. в Закаспии и Закавказье // *Историк-марксист*. – 1926. – №2. – С. 115–139.

211. Данилевский Н.Я. Россия и Европа // Классика геополитики, XIX век: Сб./ Сост. Н. Королев. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 275–679.
- 211а Драма русской революции. – М.: Новый хронограф, 2001. – 455 с.
212. Дьяконова И.А. Нефть и уголь в энергетике царской России в международных сопоставлениях. – М.: РОССПЭН, 1999. – 296 с.
213. Елисеева Н.Е. С.С. Каменев о борьбе с басмачеством // Военно-исторический журнал. – 1995. – №5. – С. 40-45.
214. Жигалина О.И. Некоторые тенденции деятельности русского торгового капитала в Северном Иране и Средней Азии (конец XIX в.) / Зарубежный Восток: вопросы истории торговли с Россией: Сборник статей. – М.: Восточная литература РАН, 2000. – С. 87–100.
215. Жигалина О.И. Великобритания на Среднем Востоке, XIX – начало XX в. – М., 1990. – 166 с.
216. Жуковский С.В. Сношения России с Бухарой и Хивой за последнее трехсотлетие. – Петроград, 1915. – 215 с.
217. Заллет Р. Дипломатическая служба. Ее история и организация во Франции, Великобритании и Соединенных Штатах. – М., 1956. – 383 с.
218. Зевелев А.И. Международный империализм – вдохновитель басмачества // Вопросы истории. – 1980. – №12. – С. 82–91.
219. Зевелев А.И., Поляков Ю.А., Шишкина Л.В. Басмачество: правда истории и вымысел фальсификаторов. – М.: Мысль, 1986. – 255 с.

220. Игнатъев А.В. Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908–1914). – М.: Соцэкгиз, 1962. – 244 с.
221. Инояттов Х. Ш. Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. – М.: Мысль, 1984. – 463с.
222. Инояттов Х. Ш. Величие советского строя и бессилие его фальсификаторов. Критика извращения прошлого и настоящего Узбекистана. Ташкент: Ифрон, 1979. – 156 с.
223. Иомов Ш.З. Общественная мысль Афганистана в первой трети XX в. – М.: Наука, 1986. – 109 с.
224. Иомудский К. Партия и советская власть „распыляет” туркмен // Известия Среднеазиатского комитета по делам музеев и охраны памятников старины, искусства и природы. – 1928. – Вып.3. – С.191–203.
225. Искандаров Б.И. Подготовка Англией Бухарского плацдарма для интервенции в Советский Туркестан (1918–1920 гг.) // Исторические записки АН СССР. – 1951. – №36. – С. 32–63.
- История Бухарской и Хорезмской народных республик. – М.: Наука, 1971. – 253 с.
226. История внешней политики СССР 1917-1976 в двух томах. М.: Наука, 1976. – Т.1.– 520 с.
227. Исхаков С. Мусульмане Российской империи и революция 1917 г. – М., 2004. – 459 с.
228. Історія дипломатії Дипломатія за нового часу (1872–1919) / Під ред. В.П. Потьомкіна, К.: Укр. видав. політ. літ. – 1948. – Т.2. – 408 с.

229. Каппелер А. Россия – многонациональная империя / Пер с нем. С.М. Червонная. – М.: „Прогресс-Традиция” 1997. – 343 с.
230. Карашхан-оглы Иомудский. Истребление туркмен во имя спасения человечества // Туркменоведение. – 1928. – №10–11. – С. 13–25.
231. Карпыч В. От Февраля к Октябрю в Туркмении // Туркменоведение. – 1928. – №9. – С.23–34.
232. Кастельская З.Д. Основные предпосылки восстания 1916 года в Узбекистане. – М.: Наука, 1972. – 348 с.
233. Кертман Л.Е. Джозеф Чемберлен и сыновья. – М.: Мысль, 1990. – 541 с.
234. Ким П., Хасанов М. Басмачество 1921–1924 годы: Что рассказывают о нем документы, хранящиеся в архивах // Звезда Востока. – 1989. – №6. – С.141–150.
235. Киняпина Н. С. Кавказ и Средняя Азия во внешней политике России, вторая половина XVIII – 80-е XIX в. – М.: Изд-во МГУ, 1984. – 328 с.
236. Киссинджер Г. Дипломатия. – М., 1997. – 848 с.
237. Китанина Т.М. Военно-инфляционные концерны России в 1914–1917 гг. Л.: Наука, 1969. – 180 с.
238. Кнорринг Н.Н. Генерал Михаил Дмитриевич Скобелев. Исторический этюд / Белый генерал: Предисл. В.В. Дробышева. – М.: Патриот, 1991. – С. 13–276.
239. Козлов Т.С. Англичане в Закаспии // Туркменоведение. – 1928. – №7–8. – С. 33–56.
240. Колоницкий Б.И. Занимательная англофобия. Образы „Коварного Альбиона” годы Первой Мировой войны // Новое

- литературное обозрение: теория и история, литературная критика и библиография. – 2000. – №1. – С. 69–85.
241. Корчун В.Г. Афганистан в 20–30-е годы XX в. страницы политической истории. – М.: Наука, 1979. – 159 с.
242. Котенев А.А. О разгроме басмаческих банд в Средней Азии. // Военно-исторический журнал. – 1987. – №2. – С. – 59–64.
243. Кощанов Б.А. Большевики в Туркестане 1917–1922 гг. Доктрина и реальность: Автореф. дис. ... канд. ист. наук: М., 07.00.02 –1994. – 38 с.
244. Коэн С. Бухарин. Политическая биография. 1888–1938: Пер с англ./ Общ. ред. и послесл. и коммент. И.Е. Горлова. – М.: Прогресс, 1988. – 574 с.
245. Кримський А.Ю. Твори в п'яти томах. – К.: Наук. думка, 1973. – Т.4. – 640 с.
246. Крончер В. Громадянська війна та басмацький рух в Туркестані // Східний Світ. – 1930. – №10–11 (1-2). – С.133–148.
247. Ксьондзик Н.М. Огляд архівних матеріалів по темі: „Україна в історичних зв'язках з країнами Середнього Сходу – Іраном та Афганістаном (20–30-ті роки) // Східний Світ. – 1993. – №1. – С. 44–47.
248. Кузьмина Е.М. Влияние Афганистана и Великобритании на изменение геостратегических интересов России в Центральной Азии в 1917-1924 гг. Россия – Индия: перспективы регионального сотрудничества (Липецкая область). М.: Институт востоковедения РАН, 2000. – С. 75–77

249. Кулешов Н.С. Россия и Тибет. – М.: Восточная литература, 1992. – 272 с.
250. Лавров С.В. Борьба в правящих кругах Англии по вопросу о политике в отношении Советской России, 1917–1921 гг. : Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.05 / Дипломатическая академия МИД ССР. – М., 1977. – 25 с.
251. Ланда Р.Г. Мусульманский мир и первая мировая война // Восток. – 2004. – №1. – С.57–72.
252. Ланда Р.Г. Мирсаид Султан-Галиев // Вопросы истории. – 1999. – №8. – С.53–69.
253. Ланда Р.Г. Ахмед-Заки Валидов (Заки Валиди Тоган), как востоковед и общественный деятель // Восток. – 2000. – №1. – С. 122–137.
254. Левковский А.И. Особенности развития капитализма в Индии. – М.: Изд. вост. лит., 1963. – 590 с.
255. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом. СПб., 1911. Т.1–2.
256. Макиндер Х.Ж. Географическая ось истории // Классика геополитики XX век: Сб. / Сост. К. Королев. – М.: Изд. АСТ, 2003. – С. 7–30.
257. Маркович В.В. Три атамана. – М.: изд. До «Звонница-МГ», 2003. – 336 с.
- 258а Маркс К., Энгельс Ф. Полное собрание сочинений в 60-ти томах. – М.:1962. Т.1-12.
258. Мартиросов С.З. Англо-русские противоречия в Средней Азии в дореволюционной и советской историографической литературе. – Чарджоу, 1962. – 72 с.
259. Масов Р.М. Таджики: история с грифом совершенно секретно. – Душанбе: 1995. – 200 с.

260. Матвеев А. М. Западная мемуаристка и историография об иностранных интернационалистах в Средней Азии // История СССР. – 1968. – №1. – С. 194–208.
261. Матвеев А.М. Английский полковник замечает следы (по поводу книги “Закаспийский эпизод 1918–1919”) // История СССР. – 1965. – №1. – С.183–195.
262. Медведев В. Басмачи – обреченное воинство. Документальное повествование // Дружба народов. – 1992. – №8. – С. 122–158.
263. Медведев В. Нечаянная революция: правда о Бухарском восстании 1920 г. // Дружба народов. – 1992. – №1. – С.131–176.
264. Мэхэн А.Т. Влияние морской силы на историю // Классика геополитики, XIX век: Сб. / Сост. Королев. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 183–274.
265. Мирошников Л. И. Английская экспансия в Иране (1914–1920 гг.). – М.: Вост. лит., 1960. – 228 с.
266. Мухаметдинов Р.Ф. Зарождение и эволюция тюркизма. – Казань: Заман, 1996. – 272 с.
267. Нарочницкая Н.А. Россия и русские в мировой истории. – М.: Междунар. отношения, 2005. – 536.
268. Ниалло А. “Туркестанский проект” Эдвина Монтегю // Звезда Востока. – 1985. – №7. – С. 147–152.
269. Ниалло А. Очерки истории революции и гражданской войны в Киргизии и Средней Азии // Басмачество. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005. – С. 84–194.
270. Нурмагамбетова Р.К. Движение Алаш и Алаш-Орда. Историография проблемы. 1920–1990-е гг. XX века. http://www.unesco.kz/kazhistory/igf_alash_vved.html.

271. Осбринк Б. Империя Нобелей: история о знаменитых шведах, Бакинской нефти и революции в России / Бритта Осбринк; Пер. с швед. Т. Доброницкой. – М.: Текст, 2003. – 287 с.
272. Остальцева А.Ф. Англо-русское соглашение 1907 г. Влияние русско-японской войны и революции на внешнюю политику царизма и на перегруппировку европейских держав. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1977. – 277 с.
273. Очильдиев Д.Я. Очерки борьбы афганского народа за национальную независимость. – Ташкент: Фан, 1967. – 124 с.
274. Павлович М.П. Советская Россия и капиталистическая Англия (от эпох царизма до правительства Чемберлена – Болдуина 1925 г.). – М., 1925. – 207 с.
275. Панин С.Б. Афганский след в басмаческом движении // Азия и Африка сегодня. – 1999. – №9. – С. 58–62.
276. Панин С.Б. Как был свергнут эмир Бухарский // Азия и Африка сегодня. – 1999. – №4. – С.64–69.
277. Панин С.Б. Советская угроза Британской Индии: афганский плацдарм (1920-е годы) // Восток. – 2001. – №6 – С. 24–36.
278. Питльована Л.Ю. Англо-німецькі відносини на рубежі ХІХ – ХХ століть: проблеми колоніального поділу Африки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка – Л., 2003. – 20 с.
279. Пляшко Г.А. К истории русско-английских отношений в Средней Азии (1856–1877). Дис. ... канд. ист. наук. – Кировоград, 1952. – 211 с.
280. Постников А.В. Схватка на Крыше Мира: политики, разведчики и географы в борьбе за Памир в ХІХ веке (монография в документах) / Общая редакция и предисловие

- академика В.С. Мясникова. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. – 416 с.
281. Пылев А.И. Политическое положение Бухарского эмирата и Хивинского ханства в 1917–1920 гг. Выбор путей развития. – СПб.: Петербургское Востоковедение, 2005. – 192 с.
282. Райков А.В. Армтисарская трагедия 1919 г. и освободительное движение в Индии. – М.: Наука, 1985. – 132с.
283. Райков А.В. Национально-освободительные организации Индии в борьбе за свободу, 1905–1930 гг. – М.: Наука, 1979. – 270с.
284. Ратич М.О. Радянсько-афганські відносини за 30 років 1917-1947. Львівський держ. ун-т ім. І Франка. Доповіді. Повідомлення. – Вип. 2. Історичний. – Л., 1949. – С. 50-54.
285. Революция 1905-1907 годов в национальных районах России. Сб. ст. / Под ред. А.И. Панкратовой и А.С. Сидорова. – М.: Гос. изд-во. полит. лит., 1949. – 810 с.
286. Рейснер Л. Афганистан. – М.: Гос. изд-во, 1925. – 103 с.
287. Рожик М.Є., Питльована Л.Ю. Британська політика „блискучої ізоляції наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: закономірності й особливості змін // Вісник Львівського державного університету імені Івана Франка. – Серія історична. – Вип. 31. – Л.: ЛДУ. – 1996. – С. 25–33.
288. Россия – Индия: перспективы регионального сотрудничества (Липецкая область). – М.: Ин-т востоковедения РАН, 2000. – 248 с.
289. Россия и Индия / Н.А. Халфин, Б.А. Литвинский, К.А. Антонова и др. – М.: 1986. – 354 с.

290. Россия, Запад и мусульманский Восток в колониальную эпоху / Ред. Дьяков Н.Н. – СПб.: Изд-во Дмитрий Буланин, 1996. – 161 с.
291. Ротштейн Э. Когда Англия вторглась в Советскую Россию. – М.: Прогресс, 1982. – 187 с.
292. Рубинштейн Н.Л. Внешняя политика Советского государства в 1921–1925 гг. – М.: Полит. лит., 1953. – 568 с.
293. Руир Д-р. Англо-русское соперничество в Азии в XIX в. / Пер. с фр. А.М. Сухотина. – М.: Красная новь, 1924. – 180 с.
294. Русаков К.А. Проблема чорноморських проток у зовнішній політиці Великобританії, 1892–1920 рр.: Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 / Східноукраїнський національний університет імені В.Даля. – Луганськ, 2003. – 20 с.
295. Рыжиков В.А. Зигзаги дипломатии Лондона. – М.: Междунар. отношения, 1973. – 215 с.
296. Савицкий П. Географические и геополитические основы евразийства // Классика геополитики, XX век: Сб./ Сост. Н. Королев. – М.: Издательство АСТ, 2003. – С. 677–699.
297. Садыкова Б.И. История Туркестанского легиона в документах. – Алматы: Кайнар, 2002. – 248 с.
298. Садыкова Б.И. Мустафа Чокай. – Алматы: Алаш, 2004. – 240 с.
299. Сборник указаний по борьбе с басмачеством // Басмачество. – М.: Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2005. – С. 438–478.
300. Сергійчук В.І. Українська соборність. Відродження українства в 1917–1920 рр. – К.: Українська видавнича спілка, 1999. – 416 с.

301. Сили Дж. Р, Крэмб Дж. А. Британская империя. – М.: Изд-во Алгоритм- Книга, Изд-во Эксмо, 2004. – 448 с.
302. Симонов К.В. Афганистан в политике Великих держав и Османской империи на Среднем Востоке. Автореф. канд. ист. наук. – Воронеж, 2001. – 22 с.
303. Смирнова Л.М. Англо-русское соперничество в Центральной Азии в 70-90-е XIX в.: Автореф. дис. ... канд. истор. наук: 07.00.03 / Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2004. – 27 с.
304. Снесарев А.Е. Афганистан. – М.: Гос. изд-во, 1921. – 244 с.
305. Согрин В.В. Британский либерализм: этапы развития и течения // Новая и новейшая история. – 1996. – №4. – С.28–42.
306. Соловьев О.Ф. Из истории империалистических планов расчленения Советской России (англо-французское соглашение от 23 декабря 1917г.). // История СССР. – 1963. – №3. – С.133–144.
307. Сопуева Н. Установление Советской власти в Средней Азии в советской и иностранной литературе 20-60 гг. <http://polysphere.freenet.kg/news/?id=40>.
308. Стрелянов П.Н. (Калабухов). Корпус генерала Баратова 1915-1918 гг. – М., 2002. – 168 с.
309. Темирханов Л. Восточные пуштуны: основные проблемы новой истории. – М.: Наука, 1987. – 268 с.
310. Тихонов Ю.Н. Афганская война третьего рейха. НКВД против Абвера. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Образование, 2003. – 383 с.

311. Троян С.С. Идеологія та практика німецького колоніалізму в XVI-XIX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Чернівець. держ. ун-т. ім. Ю. Федьковича – Чернівці, 1995. – 40 с.
312. Троян С.С. Соціально-політичні процеси в Росії та СРСР у 1901 – 1945 рр.: Навч. посібник – Чернівці: Рута, 2000. – 111 с.
313. Троян С.С., Фисанов В.М. Германская „Срединная Европа” и ее оппоненты . – Черновцы: Рута, 1993. – 78 с.
314. Троян С.С. Становление и развитие идей немецкого колониализма в 40-х середине 80-х годов XIX в. – Черновцы, 1993. – 48 с.
315. Трухановский В.Г. Внешняя политика Англии на первом этапе общего кризиса капитализма (1918–1939 гг.). – М.: Междунар. отношения, 1962. – 411 с.
316. Туркестан в начале XX в.: к истории национальной независимости / Под ред. Р.М. Абдуллаева. – Ташкент: Шарк, 2000. – 671 с.
317. Тухтаметов Т.Г. Международное положение Бухарского эмирата в конце XIX и начале XX веков // Ученые записки Ташкентского государственного педагогического института С. 329–358.
318. Урманова Р.К. Реформы Амануллы-хана и происки английских империалистов в Афганистане в 1919–1925 гг.: Диссертация канд. ист. наук. – М., 1958. – 271 с.
319. Усманова Д.М. Мусульманская фракция и „проблемы совести” в Государственной Думе России (1906–1917). – Казань: „Мастер Лайн”, 1999. – 164 с.

320. Ферганская долина: этничность, этнические процессы, этнические конфликты / Отв. ред. С.Н. Абашин, В.И. Бушков; Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – М.: Наука, 2004. – 224 с.
321. Фируз Карим-Заде Борьба за влияние в Персии. Дипломатическое противостояние. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. – 544 с.
322. Фомченко А.П. Изменения в экономике Бухарского ханства в период русского протектората (конец XIX – начало XX вв.) // Ученые записки Ташкентского государственного педагогического института. Вып. 6, 1957. – С. 242–266.
323. Хаит Б. Басмаческое движение // Звезда Востока. – 1992. – №1. – С.97–105.
324. Хакимова А.Р. Англо-афганские отношения в 1919–1929 гг. // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2000. – №12 (32). – С.83–89.
325. Хакимова А.Р. Британская политика в отношении независимых афганских племен (1919–1929 гг.) // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2002. – №5 (49). – С. 150–157.
326. Хакимова А.Р. Советско-британское противостояние в Афганистане в 20-е годы 20 века // Вісник Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 1999. – №9 (19). – С. 43–49.
327. Халфин Н.А. Дж. Н. Керзон в Российской Средней Азии // Вопросы истории. – 1988. – №3. – С. 76–92.
328. Халфин Н.А. Ниалло А. Туркестанский хлопок и американские миллионы. (Из истории американской

- экспансии в Средней Азии) // Звезда Востока. – 1953. – №3. – С.99–117; №5. – С. 99–109.
329. Халфин Н.А. Общество для содействия русской торговли и Средняя Азия // История СССР. – 1972. – №4. – С.128–135.
330. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России (60–90-е годы XIX в.). – М.: Наука, 1965. – 468 с.
331. Халфин Н.А. Провал британской агрессии в Афганистане (XIX в.– начало XX в.). – М.: Соцэкгиз, 1959. – 210 с.
332. Халфин Н.А., Бабаходжаев А.Х. Провал захватнических планов англо-американских империалистов в Средней Азии // Звезда Востока. – 1951. – №8. – С. 129–156.
333. Харюков Л.Н. Англо-русское соперничество в Центральной Азии и Исмаилизм. – М.: Вост. лит., 1995. – 240 с.
334. Хасанов Б.В. Национальная интеллигенция Узбекистана и исторические процессы 1917 – начала 50-х годов: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02/ Ин-т истории Академии наук Республики Узбекистан. – Ташкент, 2000. – 35 с.
335. Хаусхофер К. О геополитике. Работы разных лет / Пер. с немецкого И.Г. Усачева. – М.: Мысль, 2001. – 426 с.
336. Хейфец А.Н. Советская дипломатия и народы Востока 1921–1927. – М.: Наука, 1968. – 327 с.
337. Хейфец А.Н. Советская Россия и сопредельные страны Востока в годы гражданской войны (1918–1920). – М.: Наука, 1964. – 471 с.
338. Хидояттов Г.А. Британская экспансия в Средней Азии: (Пенде, март 1885 г.) / Отв. ред. А.Л. Нарочницкий . – Ташкент: Фан, 1981. – 213 с.

339. Хидоятов Г.А. Из истории англо-советских отношений в Средней Азии в конце XIX в. (60–70-е гг.). – Ташкент: Фан, 1969. – 456 с.
340. Хидоятов Г.А. Ленинская национальная программа и современная идеологическая борьба. – Ташкент: Узбекистан, 1972. – 296 с.
341. Хидоятов Г.А. Программа против лжи. Ташкент: Узбекистан, 1964. – 204 с.
342. Хотамов Н.Б. Свержение эмирского режима в Бухаре. – Душанбе: Дониш, 1997. – 348 с.
343. Хренков А. Другой Маннергейм //Азия и Африка сегодня. – 2005. – №3. – С. 44–50.
344. Черчилль У. Мировой кризис / Пер. с англ., с предисл. И. Минца. – М.-Л.: Гос. воен. изд-во, 1932. – 328 с.
345. Шамсутдинов Р.Т. Советы и образование национальных республик в Средней Азии (1917–1925) // Вопросы истории. – 1986. – №6. – С. 22–40.
346. Шацилло К.Ф. От Портсмутского мира к Первой мировой войне. Генералы и политика. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2000. – 399 с.
347. Широкопад А.Б. Россия – Англия: неизвестная война, 1857-1907. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – 512 с.
348. Шишкин В.А. Становление внешней политики послереволюционной России (1917–1930 годы) и капиталистический мир: от революционного „западничества” к „национал-большевизму”. Очерк истории. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2002. – 361 с.
349. Шпенглер О. Закат Европы. – Ростов-на-Дону, 1998. – 640с.

350. Юлдашбаева Ф.Х. Из истории английской колониальной политики в Афганистане и Средней Азии (70–80-е годы XIX в.). – Ташкент: Госиздат Узб ССР, 1963. – 191 с.
351. Юнель А.И Советско-индийские связи в 1917–1939 гг. – М.: Наука, 1979. – 174с.
352. Языкова М. Борьба за установление и упрочнение советской власти в Западном Туркменистане. – Ашхабад, 1957. – 124 с.
353. Яковлев А.И. Сравнительные заметки о преобразованиях в Туркестане и Советской Средней Азии // Кентавр. – 1993. – №2. – С.93–104.
354. Яковенко Н. Л. Європейська інтеграційна політика Великої Британії та міжнародні чинники її формування (друга половина XX – початок XXI ст.): Дис. ... докт. іст. Наук: 07.00.02. – Донецьк, 2005. – 507 с.

V. Періодичні видання

356. Асхабад. – Асхабад, 1916.
357. Голос Средней Азии. – Асхабад, 1918–1919.
358. Жизнь национальностей. – М., 1920.
359. Известия Туркестанского краевого комитета РКП. – Ташкент, 1920.
360. Знамя свободы. – Коканд, 1917.
361. Известия Всебухцика и Центрального Бухарской коммунистической партии. – Бухара, 1922.
362. Красная Фергана. – Коканд, 1921.
363. На рубеже. – Ташкент, 1911.

364. Наша газета. – Ташкент, 1917-1918.
365. Правительственный вестник. – СПб., 1910.
366. Правда Востока. – Ташкент, 1917.
367. Среднеазиатская жизнь. – Ташкент, 1905–1911
368. Ташкентский голос. – Ташкент, – 1909–1910.
369. Ташкентский курьер. – Ташкент, –1906–1908.
370. Туркестан. – Ташкент, 1916.
371. Туркестанская военная газета. – Ташкент, 1908.
372. Туркестанские ведомости. – Ташкент, 1909,1916.
373. Туркестанский край – Коканд, 1916.
374. Туркестанское слово. – Ташкент, 1917.
375. Туркестанская торгово-промышленная газета. – Ташкент, 1908.
376. Туркестанские ведомости. – Ташкент, 1894–1917.
377. The Daily Herald. – L., 1920–1922.
378. The Daily Telegraph. – L., 1914–1922.
379. The Manchester Guardian. – Manchester, 1912–1918.
380. The Economist. – L., 1908–1922.
381. The Edinburgh Review. – Edinburgh. 1919-1923.
382. The Fortnightly Review. – L.,– 1925–1933.
383. The Morning Post. – L., 1920–1922.
384. The New-York Times. – N.-Y.,1918-1922.
385. The Times. – L., 1907–1922.